EQUAL treatment

Magazine for the Treatment Action Campaign December 2009

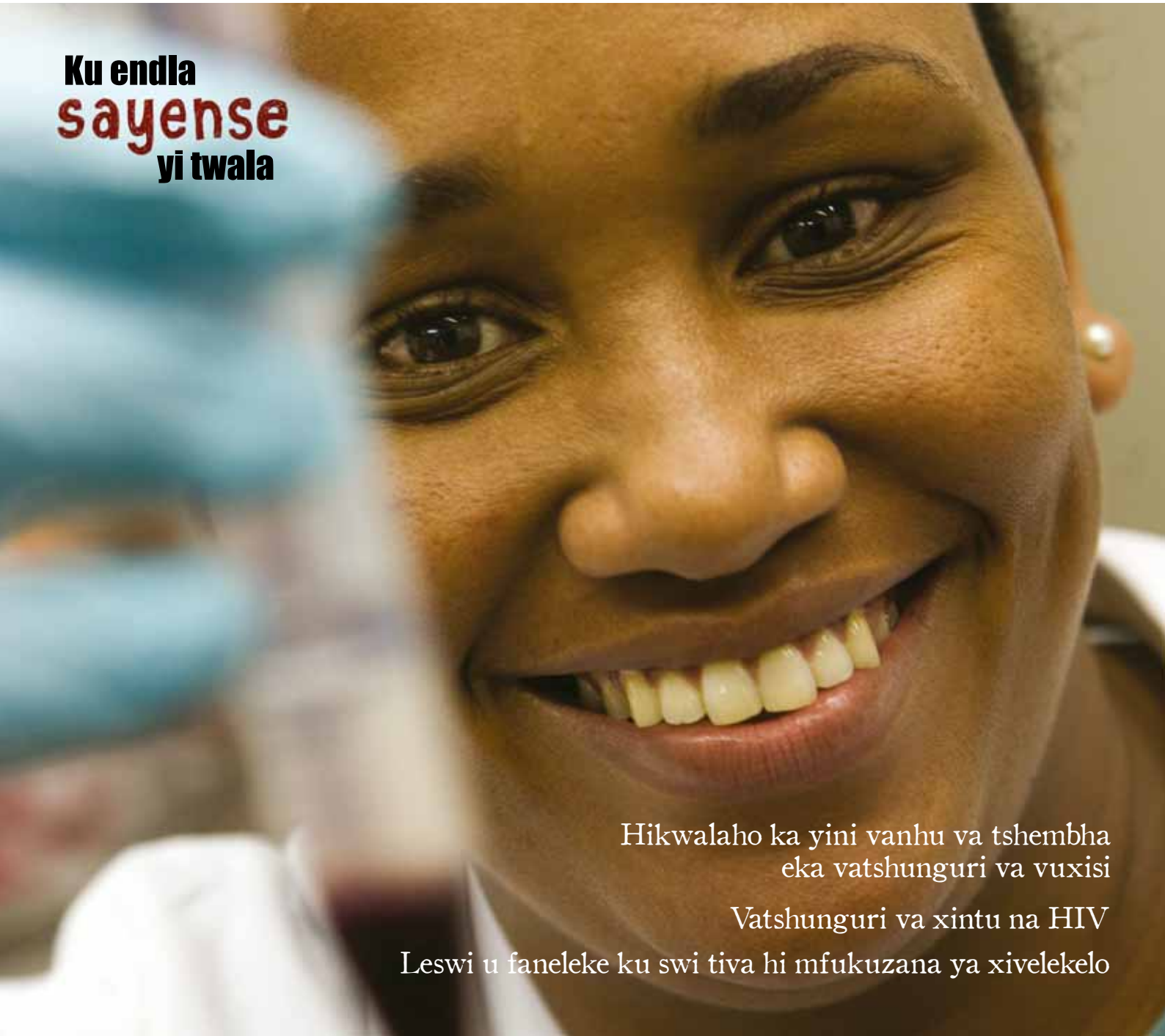

Ku endla sayense yi twala

Hikwalaho ka yini vanhu va tshembha eka vatshunguri va vuxisi

Vatshunguri va xintu na HIV

Leswi u faneleke ku swi tiva hi mfukuzana ya xivelekelo

Muhleri: Marcus Low

Muhleri wa Swifaniso: Mara Kardas-Nelson

Muhleri wa Khopi: Cathy Goudie

Vapfuneti: Nathan Geffen, Adam Malapa, Poppy Riddle, Eduard Grebe, Lawrence Mbalati, Charles Moponya, Jonathan Berger, Jennifer Reid, Émilie Shuh, Catherine Tomlinson, Tandeka Vinjwa

Swifaniso: Samantha Reinders, Anso Thom/ Health-E News Service, Adam Malapa, Tony Wills, www.mediaclubsouthafrica.com, Michael Wolf, Gallo Images/AFP, AFP, Moses Makhomisani, National Geographic/Getty Images, Tandeka Vinjwa

Xifaniso xa khavhara: Lee-Ann van Wyk from Bioanalytical Research Corporation (BARC) lab u khomile chupu ra xikambelo xa ngati leyi aviweke exikarhi. Ngati leyi rhendzelekaka exikarhi yi hambanisa xihalaki xa ngati, tisele 'white blood' na tisele 'red blood' hi tileyera ku suka eka to vevuka kuya eka to tika. Xifaniso hi Sam Reinders

Swikhenso swi ya eka Dr Ben Goldacre, Phurofesa Lynette Denny, Dr Justine Davies, Dr Linda-Gail Bekker, Nathan Geffen, Sense Hi Science, Christie Heiberg na Desmond Tutu HIV Foundation Ku ringetela ku kambela Unit, na Yvette Kramer na BARC lab, Cape Town.

Vuhangalasi: Kagiso Seleka

Xivumbeko: Designs 4development, www@d4d.co.za

Vukandziyisi: CTP Book Printers

Hundzuluxiwile hi: Bohle Conference and Language Services

TAC yi ti nyiketele eku nyikeni vanhu lava hanyaka na HIV, mindyangu ya vona na vahlayisi mahungu yo hetiseka hi vutshunguri na mimirhi leyi nga ponisaka vutomi bya vona. TAC na varhangeri va yona a vana vuxaka na vamabindzu yo endla mimirhi ku katsa na vamabindzu ya mimirhi ya ntumbuluko kumbe ya muxaka wihi kumbe wihi nakona a vana ku navela ka ximali eka mabindzu lawa.

Equal Treatment is published by the Treatment Action Campaign.

TAC TREATMENT ACTION CAMPAIGN

Postal Address: PO Box 2069, Cape Town 8001.

Physical Address: Westminster House, 122 Longmarket Street, 2nd Floor, Cape Town 8000.

Phone: 0861 END HIV

Fax: +27 21 422 1720

Website: www.tac.org.za

Provincial and District TAC offices

Western Cape Province: 021 447 2593

Khayelitsha District: 021 364 5489

Ekurhuleni District: 011 873 4130

Limpopo Province: 015 291 5448

Elim District: 015 556 3341

Mpumalanga Province: 013 755 2298

Eastern Cape Province: 043 743 7143

Lusikisiki District: 039 253 1951

Queenstown District: 045 838 1364

Kwazulu-Natal Province: 031 304 3673

Pietermaritzburg District: 033 394 0845

Ilembe District: 032 552 5160

Gert Sibande: 017 811 5085

VUNDZENI

Nkandziyiso wa 31 – N'wendzamhala 2009
Xitsonga

mapheji ya 2–7

Sayense na vutshunguri bya vuxisi
Masiku yo kanetana na ntiyiso ya hundzile, kambe etikhoneni ta switarata na mavhengele ya swa rihanyo ya vutshunguri bya vuxisi swa ha kumeka, no kula naswona swi na nghozi. Hi kambela leswaku hikwalaho ka yini vanhu va tshembhela eka vatshunguri va vuxisi na ku kombisa leswaku sayense a hi ya Matiko ya le handle, kambe i xitirhisiwa lexi hi nga xi tirhisaka ku tinyika matimba.

mapheji ya 8–13

Mirhi ya xintu na vatshunguri
Hi landzelela xitori xa hilaha mirhi ya xintu ya Xichayina yi veke mabulandlela eka ku tshungula malariya. Tanihi mirhi hinkwayo, xa nkoka ku vile vukamberi bya xisayense. Kutani hi langutisa Nawu wa Vatirhi hi Mirhi ya swa Rihanyo (Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va xintu) na ntirho wa vatshunguri va xintu eku lweni ehenhla ka HIV.

Ndlela ya xisayense na ku lawula mirhi

mapheji ya 14-21

Ku sukela eka xiyenge xa I xa ku ringeta ku fika eka p-value, hi hlamusela ndlela ya xisayense loko u ta swi twisisa. Endzhaku ku pfuxeta ka Lawrence Mbalati eka mpfumaleko wo lawula mirhi eLimpopo, Jonathan Berger u hi fikisa hi xihatla eka tlhelo ra xinawu ro lawula mirhi.

Nsivela mavabyi wa HIV na mfukuzana ya

mapheji ya 22–27

xivelekelo
Hi ku landza tinhlokomhaka ta maphepha-hungu, xiviko xa hina xa ndzima xi kombisa laha hi nga kona eku hloteni murhi wo tirha wa HIV. Hi tlhela hi langutisa eka mfukuzana ya xivelekelo, vuvabyi lebyi hi nga na ntlhavelo lowu tirhaka, hambi leswi vanhu vatsongo va nga swi kotaka.

Vuhleri

Mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki i munhu un'wana loyi a tlakusaka mirhi leyi nga kamberiwangiki. Ku nga va maendlelo ya nghozi. Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti endla mali ku suka eka vanhu lava nga na ku chava na mavabyi. Xo biha hi leswaku va nga xisiwa kuya eku feni. eAfrika Dzonga hinkwayo ku na magidigidi ya timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ya AIDS na mirhi yin'wana. Va ya emahlweni va endla leswi hambi leswi swi nga riki enawini.

Treatment Action Campaign (TAC) yi teke goza ehenhla ka timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Xikombiso:

- Hi kumile xileriso xa khoto xo yimisa Matthias Rath eka ku tlakusa vutshunguri bya tivhitamini-nyingi tanihi vutshunguri bya AIDS. Rath a koxa leswaku atiretrovirals (ti-ARV) ti na chefu na leswaku tivhitamini-nyingi ti ri toxe a ti nge tshunguli AIDS.

- Hi tlhele hi kuma xileriso xa khoto ehenhla ka kahle ka Holobye wa Rihanyo, Manto Tshabalala-Msimang. U byeriwile hi khoto ku lavisisa ku ringeta ka Rath eka vanhu lava nga na HIV. Ehansi ka Tshabalala-Msimang mfumo wu seketerile timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Swa khenseka, nkarhi lowu wo tsana eka matimu ya hina wu tikomba wu fikile emakumu, kambe ku onhaka ku ve kona naswona leswi vaofisiri van'wana va mfumo va swi endleke swi ta tshama nkarhi wo leha.

- Hi yisile swivilelo swo tala leswi humeleleke ehenhla ka timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki hi Advertising Standards Authority (ASA). Sweswi ASA yi nyike vuahluri ehenhla ka swinavetiso swa Zeblon Gwala, loyi a xavisaka mirhi ya AIDS leyi nga kamberiwangiki leyi vuriwaka uBhejane eka vanhu lava xanisekaka hi R300 hi n'hweti. ASA yi lawula vunavetisi. Loko swinavetiso swi nyika swikoxo swa vuxisiwa, xikombiso hi AIDS, ASA yi na matimba man'wana yo yimisa swinavetiso sweswo.

Vanhu lava nga na HIV va tala ku chava ku tirhisa ti-ARV hikuva a va tivi swo tala hi tona kumbe va twile switori leswi nga riki ntiyiso hi switandzhaku. Leswi swi vanga swivandla swo va timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti va nyika ntshembho lowu nga riki kona. Vanhu vo tala va lovile swi nga fanelangi hikuva ematshan'wini yo sungula ku tirhisa ti-ARV va tlangile hi nkarhi wo tirhisa vatshunguri va vuxisi.

Vatshunguri va vuxisi hi voxe hakanyingi a va onhi. Leswi onhaka i nkarhi wa nkoka lowu lahlekaka eku ringeteni mirhi yeleyo ematshan'wini yo tirhisa leyi pasisiweke hi xisayense ku fana na ti-ARV. Hambiswiritano, nkarhi wun'wana swinyunyeteri swa mirhi ya mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki swi na nghozi. I ntiyiso, vanhu vo tala va kuma chefu lembe na lembe eka mirhi leyi nga kamberiwangiki. Nakambe, mirhi yin'wana, ku fana na galiki laha yi tatiweke ngopfu kumbe St John's Wort, yi nga hlangana ku biha na ti-ARV.

Endlelo ra rihanyo ra mfumo ri fanele ri nyika ntsena mirhi leyi kamberiweke kahle na ku pasisiwa hi Huvo yo Lawula Mirhi. Kambe xin'we xa swivangelo nkulu xa leswaku hikwalaho ka yini vanhu lava nga na HIV va ringeta vatshunguri va vuxisi hi leswaku a va khomiwi kahle hi endlelo ra rihanyo ra mfumo. Tilayini to leha, nkayivelo wa mirhi na vaongori vo tirha ngopfu lava hlundzukeke va endla vanhu va nga lavi ku tirhisa titliliniki ta muganga. Ematshan'wini, va ya eka ku tshembhela ka vuxisi loku nyikiwaka hi mbavha ya xinghana yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Vulavisisi bya sweswi byi kombisa leswi: vavabyi lava hlanganeke no tikeriwa etliliniki va tala ku lava ku pfuniwa eka timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki.

Hikwalaho loko hi lava ku lwisa vutshunguri bya vuxisi, ndlela yo antswa ku swi endla i ku vumba ndlela ya rihanyo ra vaaki leri tirhaka kahle naswona ri nga tshikeleri xiyimo xa vanhu.

Nathan Geffen
Mukhomi wa nkwama wa timali wa TAC

Swihlovo: Goudge, J. et al., Centre for Health Policy, School of Public Health, Yunivhesiti ya Witwatersrand "Affordability, availability and acceptability barriers to health care for the chronically ill: longitudinal case studies from South Africa" *BMC Health Services Research* (2009) http://www.ncbi.nim.nih.gov/pubmed/19426533.

vutshunguri bya vuxisiwa kumeka hinkwako

Hi Marcus Low

Vutshunguri bya vuxisi na sayense ya vuxisi byi ta hi swivumbeko swo hambana naswona a swi pimiwangi eka tiko ro karhi kumbe mfuwo. A hi swa Matiko ya le ntsungeni wa malwandle kumbe Afrika, kambe i swa misava hinkwayo.

Sesi wa Nolunthando Magwebu, munhu loyi a hanyaka na HIV eKhayelitsha loyi a loveke hi 2005 endzhaku ko hlangana na switandzhaku eka ku tirhisa vutshunguri lebyi nyikiwaka hi Dr. Rath Health Foundation, leyi rhangeriweke hi mbavha yo tiveka yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki Matthias Rath. Laha sesi wa yena u langutisa rifu ra Magwebu eka malembe laya landzelaka. Magwebu u byeriwile leswaku tiphilisi ya Nkwama (Foundations) ya ta 'endla HIV yi antswa swinene.' Nuna wa Nolunthando. Zodani, u byele Health-E News Service leswaku vhiki endzhaku ko sungula ku tirhisa tiphilisi u vile na switandzhaku swo tika kutani a lova endzhaku ka mavhiki. Xifaniso na xitori hi Anso Thom/ Health-E News Service.

Vutshunguri bya vuxisi bya AIDS bya uBhejane lebyi u byi kumaka eKwazulu-Natal a byi kamberiwangi, ku fana na mirhi yo tshungula minkondzo kumbe leyi u nga yi xavaka eLondon kumbe New York a yi kamberiwangi. Swo fana eka mirhi leyi hinkwayo hi leswaku vanhu va koxa leswaku va nga endla swilo leswi va nga swi kotiki. uBhejane kumbe tiya ya Revivo leswi nga tshunguriki AIDS, na mirhi ya minkondzo leyi nga kamberiwangiki ku pfuna miri wa wena wu tshunguleka. Miri wa wena wa swi kota sweswo hi woxe.

Tanihi leswi vutshunguri bya vuxisi ku nga ri bya Matiko ya le ntsungeni wa malwandle kumbe xi-Afrika, vukamberi bya xisayense a hi bya Matiko ya le ntsungeni wa malwandle kumbe xi-Afrika, kambe ndlela yo antswa leyi hi yi tivaka yo kumisisa leswi tirhaka na leswi nga tirheki. Vanhu eVupeladyambu va byi tirhisa, ku fana na loko vanhu eAfrica va byi tirhisa. Hi nga tirhisa tindlela ta xisayense ku kambela loko Tiya ya Revivo yi tirha, ku fana na loko hi tirhisa ku kambela ti-antiretroviral ta sweswi (ti-ARV).

Vukamberi bya xisayense byi nga ponisa vutomi. I ku tirhisiwa ka ku kambela laha hi sunguleke ku dyondza leswaku ti-ARV ti ponisa vutomi – naswona ku sukela kwalaho ti ponisile vutomi. Vukamberi bya xisayense byi tlhela byi pfuna ku vumba ti-ARV laha ku nga na switandzhaku switsongo.

Ndzavisiso wa xisayense a wu humeleli ntsena ku tsemakanya mati ya Yuropa kumbe Amerika. Vulavisisi byo tala byi le ku endliweni eAfrika, hi ma-Afrika. Vutivi lebyi hi byi kumeke ku suka eka

swikambelo leswi byi hi nyika matimba ku endla swiboho swo twala hi rihanyo ra hina.

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki a ti tsakeli ku va swixavisiwa swa tano swi kamberiwa hi ndlela ya xisayense, naswona ti tala ku vula leswaku vukamberi bya xisayense a byi fanelangi eka mirhi leyi ti yi xavisaka. Leswi ku nga va hi mhaka ya leswaku ta chava leswaku ku kambela swi nga kombisa leswaku mirhi leyi a yi tirhi. Timbavha tin'wana leti xavisaka mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tshama ti tshembhela eka swixavisiwa swa tona hambi endzhaku ka vukamberi ku kombisa leswaku a byi tirhi.

Hi ku hambana, ndzima ya sayense hi valavisisi lava kambelaka swixavisiwa no va erivaleni hi leswi kumiweke. Ku dyondza leswaku vutshunguri byo karhi a byi tirhi swi kahle eka valavisisi tanihi loko va dyondza leswaku swin'wana a swi tirhi. Leswi i swi vangelo leswi endlaka leswaku leswi kumiweke swa kandziyisiwa swi va erivaleni eka tijenali ta mirhi. Valavisisi van'wana va nga vuyelerisa swikambelo ku vona loko xixavisiwa xi tirha hakunene.

Sayense ya vuxisi yi nga va na nghozi

Ehansi ka khale ka Phuresidente Thabo Mbeki na Holobye wa Rhihanyo Manto Tshabalala-Msimang mfumo wa Afrika Dzonga wu nonokile ku nghenisa ti-ARV eka endlelo ra rihanyo ra mfumo. Ematshan'wini, va tlakusa vutshunguri bya vuxisi ku fana na loko mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ya Virodene no seketela vaxisi vo fana na Matthias Rath. Valavisisi va ringanyeta leswaku ku hlwela loku eka ku endla ti-ARV ti kumeka eka xiyenge xa vaaki swi endle leswaku ku nga siveleki mafu yo tlula 300,000 ya ku siveleka.

Mbavha yin'wana na yin'wana yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki loyi a byelaka vanhu ku ri va nga tirhisi ti-ARV kumbe loyi a nyikaka kumbe a xavisela vanhu lava xavisaka vutshunguri lebyi nga kamberiwangiki swi veka vutomi enghozini. Ti-ARV i vutshunguri byi ri byoxe lebyi kombeke ku lwisana na HIV. I swa nkoka leswaku vanhu lava nga na HIV va nwa mirhi tanihi leswi yi hlamuseriweke hi madokodela kumbe Vatshunguri va Rihanyo.

Zodani Magwebu na vana va yena vambirhi. Ndyangu wa ka Magwebu wu lahlekeriwe hi nsati na manana, Nolunthando, hi 2005 endzhaku ko sungula ku tirhisa tiphilisi ku suka eka Rath Foundation lei nga n'wi pfunaka eka HIV. "Ku sukela loko nsati wa mina a lovile, swilo a swi fambi kahle laha. Swi ya emahlweni swi tika eka mina ku hlayisa vana," a vula. Zodani u vule leswaku hambi leswi swihehlo swi endliweke ehenhla ka Rath hi TAC, ku hava loyi a nga tihlanganisa na yena mayelana na rifu ra nsati wa yena. "Rath u fanele ku khomiwa tanihi leswi a nga na vutihlamuleri bya rifu ra nsati wa mina na vanhu van'wana vo tala… Loko mfumo a wu tiva leswi humelelaka wu tlhela wu nga endli nchumu, wu fanele ku va na vutihlamuleri." Xifaniso na xitori hi Anso Thom/Health-E News Service.

Ku kavanyeta ka swidzidziharisi

Mirhi yin'wana, vatshunguri va vuxisiwa na swiengeteri eka tivhitamini swi kavanyeta ti-antiretroviral (ti-ARV) no endla swi nga tirhi. Lexi i xivangelo lexi wena u faneleke u tirhisa mirhi leyi ntsena loko dokodela wa wena kumbe mutirhi wa swa rihanyo a vula leswaku swi lulamile.

Timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki a ti tivi leswi naswona ti khutaza vanhu ku tirhisa mirhi leyi xikan'we na ti-ARV kumbe ematshan'wini ya ti-ARV. Leswi a swi kahle naswona swi nga veka vutomi bya vanhu enghozini. U fanele ku tirhisa ntsena mirhi leyi u tsundzuxiweke hi dokodela wa wena kumbe mutirhi wa rihanyo.

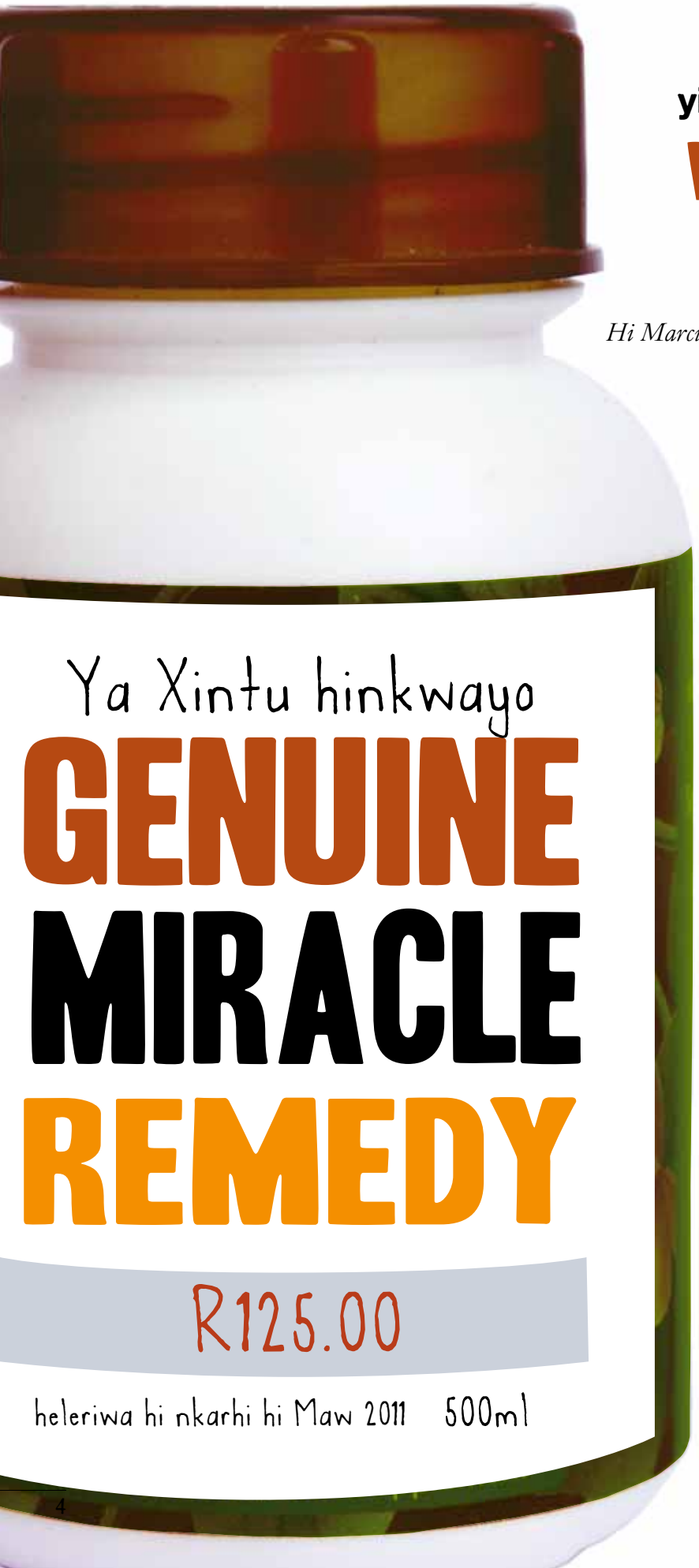

Hikwalaho
yini vanhu va tshembhela eka
vatshunguri va vuxisi

Hi Marcus Low

Swi nga tika ku amukela ku va na HIV, mfukuzana, kumbe vuvabyi vya chukela. Swa twisiseka leswaku nkarhi wun'wana hi tshembhela eka vutshunguri bya masingita. Loko un'wana a tshembhisa leswaku murhi wa yena wu nga hi tshungula, swa naveta ku va tshembha.

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ta swi tiva leswi, naswona hikwalaho ti endla switshembhiso leswi. Va swi tiva leswaku hi le ku kayakayeni na leswaku hi nga tsakela ku ringeta xin'wana na xin'wana. Kutani va ringeta ku hi nyika vutshunguri lebyi nga kamberiwangiki no hi koxa minxavo ya le henhla eka byona. A va teki mali ya hina ntsena, va tlhela va hi xavisela ku tshembha ka vuxisi.

Hikwalaho ka yini hi twa swi antswa

Mavabyi yo tala, ku fana na mukhuhlwana, ya antswa hambi hi nga nwangi mirhi. Miri ya hina yi nga lwisa mavabyi lawa hi yoxe. Hambiswiritano, loko mukhuhlwana wu nyanya, hi nga ya eka dokodela kumbe eka n'anga, kumbexana ku nwiwa tivhitamini tin'wana na tiphilisi. Loko hi hlangana, swa olova eka hina ku va hi ehleketa leswaku ku antswa ka hina a ku vangiwa hi tiphilisi ta tivhitamini kumbe tiphilisi. Hi nga va hi hoxile, tanihi leswi mukhuhlwana a wu ta antswa hi woxe.

Hi ku fana, rihanyo ra hina a ri tshami ri fana nkarhi hinkwawo. Hi mavabyi ya hina yo tika rihanyo ra hina ri ta tsekatseka hi ku famba ka nkarhi – masiku man'wana hi ta titwa kahle kasi man'wana a hi nge titwi kahle. Loko swin'wana swi humelela u nga si antswa, a hi twi hi antswa hikwalaho ka sweswo. Mhaka ya leswaku mukhuhlwana wu nga hela endzhaku ka siku leri u fihluleke hi vuswa a swi vuli leswaku vuswa byi tshungula mukhuhlwana.

Timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti ta ku byela leswaku mukhuhlwana wa wena wu ta suka

hikuva u tirhisile mintsembyana kumbe tivhatimini leti va ku nyikaka tona, loko ntiyiso ku ri leswaku mukhuhlwana wu ta antswa hi woxe. Ku ehleketa leswaku u ta antswa hikuva vutshunguri bya mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki yi endla hi titwa kahle hikwalaho ka vuswa. Hikwalaho hi nga vulaka leswaku timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku ti ba xifuva eka leswi ntumbuluko wu nga swi endlaka.

Ku koxa leswaku vatshunguri va vuxisiwa va nga tshungula mukhuhlwana a swi onhi, kambe loko timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki va vula leswaku va nga tshungula mavabyi yo tika swinene, swi va na nghozi swinene. HIV, mfukuzana, kumbe vuvabyi bya chukele a byi antswi hi byoxe. Eka mavabyi walawo hi fanele ku tiyisisa leswaku vutshunguri bya tirha, naswona ndlela yin'we ntsena yo endla leswi i ku endla leswaku swi ya eka vukamberi bya xisayense.

Hi ku kambela, hi nga kumisisa loko hakunene vuswa kumbe tiya leyi endleke mukhuhlwana wu suka, kumbe loko miri ya hina wu tava wu lwisile mukhuhlwana hi woxe.

Murhi wo kambelo hi wona ntshikelelo

Loko vativi va sayense va kambela mirhi leyintshwa, va tala ku nyika hafu ya vanhu eka dyondzo ya mirhi leyintshwa naswona hafu leyin'wana yi nyikiwa tiphilisi ta chukele leti fanaka na na murhi lowuntshwa. Philisi leyi ya chukele yi vuriwa murhi wo kambelo hi wona. (Mirhi yo kambelo hi yona yi nga tlhela yi tlhaveriwa hi mati ya munyu kumbe vutshunguri byin'wana bya vuxisi). Eka tidyondzo leti vangheneleri a va swi tivi leswaku va kuma philisi yinene kumbe murhi wo kambelo hi wona. Vativi va sayense va nga swi vona loko vanhu lava kumaka philisi yintshwa va antswa ku tlula lava kumaka murhi wo kambelo hi wona. (Langutisa mapheji ya 14–17 eka swikambelo swa mirhi swin'wana.)

Vativi va sayense va lemukile leswaku nkarhi wun'wana vanhu va vula leswaku va titwa ku antswa kumbe ku nyanya loko va nyikiwile ntsena murhi wo kambelo hi wona. Leswi swi tiviwa tanihi ntshikelelo wa murhi wo kambelo hi wona. Ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona loko u hlangana na ntshikelelo wutsongo hikuva u langutele vutshunguri ku tirha – naswona ku nga ri vutshunguri hi byoxe. I xivangelo xin'wana lexi endlaka leswaku vanhu va tshembhela eka vatshunguri va vuxisiwa.

Lexi tsakisaka, ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona wu tikomba w fambelana na na ndzhaka leyi languteriweke. Swi kombisiwile, xikombiso, leswaku tiphilisi ta chukele ra rihlaza ti tirha kahle eka vutshunguri byo chuha ku tlula tiphilisi no tshuka ta chukele. Leswi a i mhaka yo va leswaku xin'wana na xin'wana lexi nga na philisi ya rihlaza, kambe hikwalaho ka tinhlamuselo ta ndzhaka leti fambelanaka na muhlovo wa rihlaza.

Hi ku fana, vulavisisi byi kumile leswaku ntlhavelo wa mati ya munyu wu nga tirha ku antswa ku va murhi wo kambelo hi wona ku tlula tiphilisi ta chukele to basa – ku nga ri hikuva ku ri na swin'wana swo karhi swi tirhisekaka eka mintlhavelo ya mati ya munyu, kambe hikuva 'nkhuvo' wu endliwa hi ntlhavelo wa nghenelela, wu va na vulawuri no nghenelela hi vuenti. Hi ndlela leyi fanaka, timbavha tin'wana to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki kumbe vatshunguri va xintu va tirhisa ku tlangela hi ndlela yo kombisa ku hi khorwisa leswaku vutshunguri bya vona byi ta tirha.

Timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ya HIV ti tirhisa murhi wo kambelo hi wona. Munhu loyi a nyikaka murhi u tshama a ku byela leswaku vutshunguri byi ta tirha, ku fikela loko u tshembha. Kumbe ntshikelelo wa murhi wo kambelo hi wona wu nga endla u titwa u antswa kumbe swi nyanya swa xinkarhana, a wu nge tshunguli mavabyi. Hikwalaha uBhejane kumbe mirhi ya xintu a swi nge koti ku tshungula HIV kumbe ku swi tirhisa xikan'we na ti-antiretroviral (ti-ARV). Ti-ARV a yi languteli nseketelo eka mirhi yin'wana yo kambela ku tirha hikuva yi tirha emirini wa wena, ku nga ri eka leswi ku vuyelaka.

Vanhu van'wana va tikhorwisa leswaku vutshunguri bya mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki bya tirha. Va nga tlhela va twa ku antswa swa nkarhinyana. Leswi swi na humelela loko ku ri na mbavha ya xinghana yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki yi va khutaza no va byela leswaku va ta twa va antswa. Hi xivangelo lexi nkarhi wun'wana u kuma vanhu va nyika vumbhoni bya leswaku mbavha leyi kumbe yin'wana yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki yi va pfunile ngopfu, xo vava loko vanhu lava va tshika ku tirhisa ti-ARV, nhlayelo ya CD4 ya vona ya hunguteka naswona va sungula ku vabya swinene.

Ku titwa ku antswa a hi ku tshunguleka

Loko swirhumbana kumbe nchuluko eka munhu loyi a nga na HIV swi suka naswona munhu yoloye a twa a antswa, timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti nga koxa leswaku ti tshungurile HIV. Xikoxo xihi na xihi xexo ku ta va ku nga ri ntiyiso. HIV ya ha ta va emirini wa munhu naswona yi ta endla munhu yaloye a vabya nakambe loko a nga tirhisi ti-ARV.

I swa nkoka ku tshama u tirhisa ti-ARV kumbe Mirhi ya TB tanihi leswi yi hlamuseriweke dokodela kumbe mutirhi wa rihanyo. Loko u nga nwi mirhi tanihi leswi yi hlamuseriweke ha kona, u nga vabya ku tlula leswi a wu ri xiswona eku sunguleni.

Swiphemu swa xitsalwana lexi swi tirhiwe nakambe ku suka eka buku ya Ben Goldacre *Bad Science*. Goldacre u tlhela a langutisisa hi vuenti xitsalwana.

Swihlovo swo tsakisa: Ernst, E. na A.R. White "Acupuncture for back pain: a meta-analysis of randomised controlled trials" *Archives of International Medicine* 158 (1998); Kaptchuk T.J. et al. "Sham device v inert pill: randomised controlled trial of two placedo treatments" *Brittish Medical Journal* (2006).

immediate results!!!

NHUNGU WA TINDLELA KU VONA MBAVHA YO XAVISA MIRHI LEYI NGA KAMBERIWANGIKI

1. KU TINAVETISA

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku vekela vuxokoxoko bya tona exikarhi ka mabindzu. Van'wana va thya mabindzu hi mavito ya vona. Va tlhela va tsakela ku vula leswaku va kombiwile ntiyiso, loko vanhu van'wana va nga swi tivi leswi va swi endlaka.

2. TSAKELA TI-ARV

Dr Matthias Rath

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku vulavula hi ku monya ti-antiretroviral (ti-ARV). Va tala ku va va nga twisisi hilaha switandzhaku swi tirhala ha kona kumbe leswaku u nga cinca matirhiselo ya wena ya ARV loko u hlangana na switandzhaku swo biha. Va tlhela va nga amukeli leswaku ti-ARV i vutshunguri byi ri byoxe bya HIV na leswaku loko byi nga ri kona, vanhu va ta lova ku nga ri khale.

3.MIRHI LEYI NGA KAMBERIWANGIKI

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku vula leswaku vutshunguri bya tona byi kamberiwile, loko hi ntiyiso byi nga kamberiwangi. Kutani, loko va vula leswaku bya tirha, a va swi tivi leswaku a byi tirhi, kambe i ntshembho ntsena kumbe ku tikhorwisa leswaku bya tirha. Loko u va vutisa, a va nge ku hundziseli eka vulavisisi lebyi kandziyisiweke eka tijenali to tiveka leti kombisaka leswaku swixavisiwa swa vona swa tirha.

4. MAHANYELO YA XIHUNDLA

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku va na xihundla. Vo tala a va lavi ku vula leswaku i mirhi yihi va yi hlanganiseke eka vutshunguri bya vona. Leswi swi vangiwa hi leswaku i vanhu vatsongo va nga yi xavaka loko va swi tiva leswaku mirhi leyi yi endliwe hi yini. Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki a ti lavi mirhi ya tona yi hleriwa eka laboretri kumbe hi ndlela ya xisayense.

5. MINXAVO YA LE HENHLA

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tala ku hakerisa mali ya le henhla eka swixavisiwa swa vona hambi loko va xavisa mati ntsena kumbe mintsembyana ya ntolovelo. Leswi swi vangiwa hi leswi vo tala va tsakisiwaka hi ku fuma ntsena. Hambiswiritano, nhlayo yitsongo ya timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki, a yi endli mali yo tala. Hakanyingi vanhu lava va tshembha leswaku mirhi leyi va yi xavisaka ya tirha, loko yi nga tirhi. Vanhu vo tala a va tsakeli ku langutisa mhaka ya leswaku va nga hoxisa.

6. SWI KAHLE NGOPFU KU VA SWA NTIYISO

Timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti koxa leswaku ti nga tshungula mavabyi yo tala – ku suka eka HIV na vuvabyi bya chukele, ku ya eka arthritis na ku va xirho xa xinuna xi nga tirhi kahle. Vana'wana va koxa ku kota ku pfuna wena hi swa xinawu kumbe swiphiqo swa vukati. Loko swi twala swi ri kahle, swi nga va tano. Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti tiva leswaku nkarhi wun'wana hi va hi kayakaya, naswona va tlanga hi swona ku tivuyisela hi swa timali.

Ku ringanyeta leswaku HIV yi nga tshunguriwa

7. KU ENDLA ONGE WA TIVA

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki va tala ku vula leswaku ku titwa u nyanya i xikombiso xa leswaku wa antswa. Leyi i ndlela eka vona ku tisirhelela: loko u titwa u antswa, va koxa leswaku hi vona va pfuneke, naswona loko u twa swi nyanya, va vula leswaku a swi languteriwile. Hi ndlela leyi va nga koxa ku tiva leswaku leswi swi humelelaka hi rihanyo ra hina hambi loko va nga swi tivi.

QUACK!
QUACK!
QUACK!

8. KU TIENDLA VA RI TINGWAZI

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki va tala ku koxa leswaku va tshikeleriwa hi mirhi leyikulu kumbe ku tsakela ka matimba loku lavaka ku susa swixavisiwa swa vona emakete. Leswi a swi twali. Loko mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki yi tirha kahle, tilhamohani ti ta fola layini ku yi pfuna ku xavisa no endla mali.

MIRHI LEYI NGA TSHUNGULAKA SWIPHIQO HINKWASWO

u nga soli makhuma

Vatshunguri van'wana va xintu va kaneta vukona bya HIV. Timbavha leti ta vatshunguri vo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki va endla hi ndlela yo pfumala vutihlamuleri no veka vutomi ekhombyeni. Adam Malapa u endzerile yin'wana exidorobeni ra Tzaneen.

Mapungubwe i mutshunguri wa xintu loyi a tirhelaka etlhelo ka xinambyana eTzaneen. U vula leswaku leswaku u tshungula HIV hikuva ku ya hi yena, HIV na AIDS a swi kona. "AIDS i Makhuma", a vula, a tshikelela leswaku AIDS i Makhuma hi ndlela ya xi-Afrika. "U kuma HIV na AIDS hikuva u nga landzelelangi ndlela ya swikwembu yo endla swilo. Leswi i nkhavi ku duka eka swikwembu leswaku u ta vuyela eka ndlela ya swikwembu." (Hakanyingi, Makhuma u vula leswaku loko u nga susiwi xinyama endzhaku ka loko un'wana endyangwini a lovile.)

"Loko munhu a ta ndzi vona ro sungula, ndzi humesa xinefu ndzi vulavula na va le hansi. Ndzi nga tlhela ndzi vulavula na nyoka, leyi kumekaka endzeni ka mati." Mapungubwe u vula leswaku swikwembu swi n'wi byela tinxaka ta vutshunguri lebyi a faneleke ku nyika muvabyi. Ku ya hi yena, munhu u ta sungula ku komba ku cinca eka masiku manharhu ya vutshunguro. Loko munhu a sungula ku vabya eka tin'hweti tinharhu kumbe ku tlula swi nga teka n'hweti eka yena ku hola.

Vavabyi va kuma mirhi ya mbavha leyi nga kamberiwangiki hi mabodlhela ya litara yin'we. Va byeriwa ku nwa khapu yin'we namixo, hafu ya khapu na nhlikanhi na khapu leyi taleke namadyambu. Mirhi leyi yi katsa zambhala ya xi-Afrika, timitsu ta mhangana na ku hlanganisa matluka, mapa yan'wana laya hlanganisiweke na nkuma. Mapungubwe u vula leswaku murhi wu ta hlantswa ngati ya munhu naswona va ta vuyela eka xiyimo xa vona xa ntolovelo.

Mapungubwe, n'anga ya xintima leyi tirhaka eTzaneen, u koxa leswaku a nga tshungula HIV hikuva u tshembha leswaku HIV na AIDS a swi kona. Kambe u tshembhela eka leswaku mavabyi lawa i Makhuma, kumbe yahumelela hikuva munhu a nga landzelelangi ndlela ya xintu. Loko vatshunguri va xintu va ri va xiphemu xa nkoka eka vaaki va Afrika Dzonga, swikoxo sweswo i swa vuxisiwa naswona "mirhi" leyi Mapungubwe na van'wana va ringetaka ku yi xavisa a yi nge tirhi tanihi vutshunguri bya HIV. Xifaniso hi Adam Malapa.

Ha swi tiva leswaku AIDS yi kona na leswaku yi vangiwa hi HIV. Leswi swi tiyisisiwile hi vulavisisi byo tala bya laboretri naswona i ntiyiso eAfrika ku fana na le Yuropa kumbe Asia.

Kasi vatshunguri va xintu va nga nyika nseketelo wa swa vaaki na swa miehleketo, a va nge tshunguli HIV naswona a swi twali eka un'we wa vona ku koxa leswaku va nga swi endla. Vutshunguri lebyi tirhaka kahle i ti-antiretroviral (Ti-ARV) ntsena, naswona hambi ku ri ti-ARV a ti tshunguli HIV.

Hikwalaho ka yini mirhi ya xintu yi fanele ku kamberiwa

Hi Poppy Riddle

A swi na mhaka leswaku mirhi i ya Matiko ya le ntsungeni wa malwandle kumbe xi-Afrika. Swi na mhaka ku yi kamberiwile kumbe ayi kamberiwingi ke.

Xifaniso hi Samantha Reinders.

Mirhi yo tala ya xintu yi kamberiwile hi ndlela ya xisayense. Yin'wana yi kombiwe tanihi yo pfuna ku tshungula mavabyi kumbe swikombiso. Yin'wana yi kumeke yi ri na nghozi eka vanhu. Mirhi yin'wana ya xintu yi kombisiwe tanihi leyi nga riki ya nghozi eka vanhu, kambe yi nga pfuni nchumu eka vutshunguri. Leswi hi swona swi endlaka mirhi ya xintu yi faneleke ku kamberiwa, ku fana mirhi yin'wana na yin'wana. Vukamberi byi hi pfumelela ku vona leswaku swidzidziharisi leswi hi swi tirhisaka loko swi ta hi pfuna.

Xitori xo humelela

Murhi wa malariya **'artemisinin'** i xikombiso xa kahle xa vutshunguri bya kahle lexi sunguleke tanihi murhi wa xintu. Namuntlha wu tirhisiwa eka tindhawu to tala leti tirhisiwaka ku tshungula Xihalaki xa Plasmodium falciparum malariya, muxaka wo tiveka wa malariya emisaveni. 'Artemisinin' i nchumu lowu nga kumekaka eka tinxaka tin'wana ta swimilana swa **Artemisia annua** (annual wormwood). Eka ku tlula gidi wa malembe, ximilana xa Artemisia xi tirhisiwile hi Machayina ya vatshunguri va xintu ku tshungula mavabyi yo tala, ku katsa malariya.

Hi 1960s, Vativi va sayense va Machayina va kamberile ku ringana 200 wa mirhi ya xintu ya Machayina, hinkwayo ka yona leyi nga tirhisiwa hi vativi va timitsu va xintu ku tshungula malariya. Artemisia ku vile yona ntsena leyi kumekeke leswaku ya tirha. Yi komisiwile yi susa malariya emirini hi xihatla ku tlula murhi wihi na wihi lowu nga tshama wu ya susa.

Hambiswiritano, vativi va sayense va kumile leswamu miri wa munhu a wu hluleka ku amukela 'artemisinin' hi ku olova, wu hunguta matirhelo ya wona. Kutani madokodela ya endlile swikambelo swo tala. Va tumbuluxile tindlela to tala ta 'artemisinin' leti a ti olova ku va miri wu ta kota amkula. Kambe xiphiqo hi tindlela leti a ku ri leswaku endzhaku ka awara yin'we kumbe timbirhi emirini matirhelo ya wona ya hunguteka swinene. Kutani vativi va sayense va endlile swikambelo swin'wana kutani va kumile leswaku xiphiqo lexi xi nga kona i ku nyika 'artemisinin' xikan'we na yin'wana, xidzidziharisi xa malariya xo teka nkarhi wo leha.

Xikombiso lexi xi kombisa leswaku mirhi ya xintu yi nga va ya nkoka eku lwiseni mavabyi. Hambiswiritano, matimu ya 'artemisinin' ya tlhela ya kombisa nkoka wo kambela mirhi – ku katsa mirhi ya xintu.

Eka 200 wa mirhi ya xintu ya malariya leyi Vativi va sayense va Machayina va yi kambeleke, i wun'we ntsena lowu tirheke ku tshungula vuvabyi. Ku yisa emahlweni, murhi lowu a wu fanel eku lulamisiwa na ku tirhisiwa hi ku hlanganisiwa na yin'wana ku endlela leswaku wu tirhiseka tanihi vutshunguri bya malariya. Vativi va sayense na madokodela a va nga ta swi tiva leswi hi 'artemisinin' ku ri hava vukamberi bya kahle bya xisayense bya murhi. Loko ku ri hava swikambelo leswi, misava a yi tava yi tsoniwile wun'we wa mirhi yo lwisana na malariya leyi hi nga na yona namuntlha.

Chinese Traditional Medicine Shop

Copyright © 2006 mailer_diablo from Wikimedia Commons.

Swimilana na miri ya xintu switirisiwile eka mikari leyi nga hundza na sweswi swa ha tira, kambe hinkwaswu leswi fanele ku kamberiwa hi xisayense ku vona matirele ya swona na ku hlayiseka.

Exikarhi ka chefu na vutshunguri

Ku kamberiwa ka mirhi naswona i swa nkoka ku kuma mpimo wa kahle. Eka mirhi, loko mpimo wa murhi wihi na wihi, loko mpimo wu ri wo tala, murhi wu nga onha kumbe ku ku dlaya, loko wu ri wutsongo, murhi a wu nge tirhi.

Nchumu wa 'digoxin', ku suka eka ximilana xa foxglove, i xikombiso xa kahle xa leswi. Dzana ra malembe laya hundzeke, tin'anga ta xintu a ti tirhisa foxgloves ku tshungula vuvabyi bya mbilu. Ku fikela eka malembe yo tala laha vativi va sayense va kumeke leswaku nchumu wo tirhiseka eka ximilana lexi i 'digoxin'. Hambiswiritano, va kumile leswaku loko 'digoxin' yi tshungula swiyimo swa mbilu hi mpimo lowutsongo, yi nga dlaya vanhu loko mpimo wu ri wo tala.

Loko ku tirhisiwa ximilana swa tika ku kuma mpimo lowu nga wona (laha swiphemu swin'wana swin'wana swa ximilana swi ri na 'digoxin' yo tala ku tlua swin'wana). Kutani, vativi va sayense va endlile swikambelo leswi va pfumeleleke ku basisa 'digoxin' ku suka eka foxglove. Va kotile ku kumisisa mpimo lowu fanelekee wo tshungula vanhu ku ri hava ku dlayiwa.

Namuntlha, madokodela va nyika 'digoxin' eka vavabyi hi xivumbeko xa philisi, ku vona leswaku mpimo i wunene. Loko vativi va sayense a va nga endlangi swikambelo eka foxglove, madokodela a ya tava ya nga ri na ntiyiso wa hilaha ya nga tshungulaka swiyimo swin'wana swa mbilu hi ndlela yo hlayiseka.

Loko hi vabya, hi lava ku antswa. Hi lava murhi lowu hi nga na ntiyiso leswaku wa tirha. Hikwalaho ku kambela mirhi, ku katsa ya xintu, i swa nkoka. Xiphiqo hi mirhi yin'wana ya xintu hi leswaku a yi kamberiwangi hi ndlela ya xisayense, naswona a hi tivi loko yi tirha. Hikwalaho ka yini u tirhisa swin'wana leswi u nga swi tiveki leswaku swi tirha njhani loko u ri na murhi wun'wana lowu u wu tivaka wu nga ta endla u titwa kahle?

Loko hi swi tiva, hi khensa vukamberi bya xisayense, bya leswaku 'artemisinin' i vutshunguri byo hlayiseka bya kahle, a hi nge vuli swo fana hi mirhi yo tala leyi nga kamberiwangiki leyi xavisiwaka emigangeni ya hina.

Mirhi leyi nga kamberiwangiki yi na nghozi

Murhi wa vuxisi wo tshungula AIDS, uBhejane, murhi wa timitso lowu tumbuluxiweke hi Zeblon Gwala, i xikombiso xa kahle xa mirhi yeleyo leyi nga kamberiwangiki. Gwala u vula leswaku uBhejane i vutshunguri bya HIV/AIDS. U tsundzuxa vavabyi va yena ku tshika ku tirhisa ti-antiretroviral (ti-ARV), mirhi leyi kamberiweke hi xisayense no kombisa ku tshungula HIV, naswona ematshan'wini ya vutshunguri bya yena, lebyi a byi xavisaka kwalomu ka R340 hi bodlhela. A swi koteki ku kambela uBhejane kahle hikuva Gwala wa ala ku vula leswaku wu endliwe hi yini. Vativi hinkwavo va sayense va nga kuma leswaku leswi hlanganisiweke a swi na chefu eka tisele leti kulaka eka machupu yo kambela. Treatment Action Campaign (TAC) yi endle xivilelo lexi humeleleke ehenhla ka Gwala eka Advertising Standards Authority of South Africa, eka ku navetisa vutshunguri bya vunwa bya AIDS.

Kuva uBhejane yi ta amukeriwa tanihi vutshunguri bya HIV/AIDS, swi ta lava ku fananisa na vutshunguri lebyi nga kona (ti-ARV) eka madzana ya vavabyi. Leswi a swi endliwangi. Kutani hi na swivangelo ku tshembha leswaku uBhejane a hi nchumu handle ka mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Eka Gwala ku tsundzuxa vanhu ku tshika ku tirhisa ti-ARV a swi twali naswona swi nga endla leswaku ku va na mafu laya nga fanelangiki. Loko a lava ku tshungula vanhu, Gwala u fanele ku khutaza ku kamberiwa ka uBhejane no va erivaleni hi leswi hlanganisiweke.

Vanhu van'wana va vula leswaku madokodela ya le ntsungeni ya tirhisa mirhi ya le ntsungeni, loko tin'anga ta xintu ti tirhisa Mirhi ya Afrika, leyi va vulaka leswaku yi tshembheka ngopfu. Hambiswiritano, swikombiso laha henhla swi kombisa leswaku swidzidziharisi swa mirhi a hi swa Matiko ya le ntsungeni kumbe ku nga ri ya xintu ('artemisinin' wu tumbulixiwile hi Machayina, foxglove/'digoxin' a yi trihisiwa hi vativi va timisu va xintu.)

Yo tala ya Mirhi ya Matiko ya le ntsungeni yi tirhisa swikumiwa swa ntumbuluko leswi tirhisiweke khale hi tin'anga ta xintu. Swin'wana swa swinyunyeteri (tirhisiweke eka ku hlanganisa murhi wa ARV) swi kumeka ku suka eka phurotheni ya soy leyi kumekaka eka tinyawa ta soya. Hambiswiritano, swikumiwa leswi swa ntumbuluko swi tirhisiwa ntsena eka mirhi leyi vumbiweke hi ndlela ya xisayense loko yi sungule yi kamberiwa. Loko u nyikiwa murhi hi dokodela la swi dyondzeleke, u ta ku hlamusela leswaku wu tirha njhani hikuva swikambelo swa xisayense leswi endliweke eka madzana ya vanhu, swi fanele ku kombisa leswaku leyi i ndlela yo antswa ku tshungula mavabyi ya wena.

Pfuxetiwile hi Dr Justine Davies, Sense Hi Sayense na Yunivhesiti ya Dundee.

Vutshunguri byin'wana byo tala bya ndhuma byi navetisa leswaku byi na matimba yo horisa hikuva byi suka eka kumbe ku katsa swimilana eka leswi hlanganisiweke hi swona. Nkarhi wun'wana swimilana swi navetisiwaka eka swona tanihi leswi nga na swihlawulekisi swo horisa. Loko matirhiselo ya matimu ya ringanyeta leswaku swimilana swin'wana swi na switandzhaku swo tshungula, i swa nkoka leswaku vutshunguri byihi na byihi byelebyo byi kamberiwa hi ndlela ya xisayense – tanihi hi murhi wun'wana wo tshungula, tindlela to tshungula a xintu, kumbe murhi wihi na wihi wu fanele ku kamberiwa. Loko ku ri hava ku kambela, a hi nge tiyisisi leswaku vutshunguri bya swimilana byi tirha kahle na hlayiseka ku tirhisiwa hi vanhu. Xifaniso xi kumeka hi malwandla eka www.mediaclubsouthafrica.com.

Sutherlandia

Mavito ya ntolovelo: Insiswa, Unwele, Mukakana, Phetola, Lerumo-lamadi, mfukuzana bush, kankerbos, kankerbossie.

Sutherlandia yi tirhisiwile hi vatshunguri van'wana va xintu ku tshungula mavabyi yo tala ku katsa mfukuzana, rifuva, vuvabyi bya chukele, mukhuhlwana, arthritis na HIV. Hambiswiritano, ku hava xivangelo xo ehleketa leswaku Sutherlandia yi nga tshungula yan'wana ya mavabyi lawa na ku koxa leswaku ya tshungula i ku va swi pfumala vutihlamuleri.

Sweswi, vativi va sayense va le ku kambeleni ka sutherlandia, ku vona loko yi tirhiseka eku tshunguleni mavabyi man'wana. Va le ku ringeteni ku twisisa leswi kumekeka eka sutherlandia, ku endlela ku vona lesweaku i swiphemu swihi swi tirhisekaka. Vativi va sayense va tlhela va kambela sutherlandia eka swifuwo ku vona loko yi ri kahle eka swona na loko yi ri na switandzhaku swo vuyerisa.

Swikambelo swo sungula swi kombisile leswaku sutherlandia yi nga va na switandzhaku swo tirhiseka. Hambiswiritano, ku hava vumbhoni swo ringanyeta leswaku swilo swa ximilana swi nga kavanyeta vutshunguri bya ARV, ngopfu-ngopfu eka hilaha ti-ARV humelerisiwaka ha kona hi miri.

Swikambelo swin'wana swo tala swa laveka ku kumisisa loko na hilaha sutherlandia yi tirhaka ha kona. Hi 'artemisinin', yi fanele ku kamberiwa ku vona loko yi ri na nghozi, loko yi tirhiseka eku tshunguleni swiyimo swihi na swihi, na leswaku i mpimo wihi wu nga vaka wona.

Xifaniso hi Michael Wolf.

ntirho wa vatshunguri va xintu

Hi Marcus Low

Vatshunguri va xintu va na ntirho wa nkoka ku wu endla eku lweni ehenhla ka HIV. Hambi tano, a va nge tshunguri HIV naswona ku hava vutshunguri lebyi nga le kusuhi eka ku tirha kahle tanihi hi ti-antiretroviral eku tshunguleni mavabyi.

Xifaniso hi malwandla ya Gallo Images/AFP.

Afrika Dzonga yi na kwalomu ka 190,000 wa vatshunguri va xintu naswona swi ringanyetiwile leswaku kwalomu ka 70% wa vanhu va tirhisa vukorhokeri bya vona. Hambi leswi tinomboro leti ti nga tshembiseki, a hi swi tivi leswaku vanhu vo tala va ya eka vatshunguri va xintu na leswaku swi na ku nghenelela ka nkoka eka nhlayiseko wa rihanyo eka tiko leri. Vulavisisi byin'wana byi ringanyeta leswaku nhlayo ya vanhu yi endzela vatshunguri va xintu yi hungutekile switsongo eka malembe ya sweswi.

Vanhu vo tala va ya eka madokodela ya xilungu na vatshunguri va xintu. Kasi madokodela ya langutisa ngopfu eka emirini, vatshunguri va xintu va tala ku tshikelela eka timhaka ta vaaki, ndzhaka na vukhoongeri. Kutani, xikombiso, nkarhi wun'wana ku khomiwa hi HIV swi nga soriwa eka mimoya ya vusathana kumbe swikwembu swi va swi nga tsakangi. Hambiswiritano ha swi tiva leswaku ti-antiretroviral (ti-ARV) hi yona ndlela yi ri yoxe ku fambisa kahle HIV. Mutshunguri un'wana na un'wana wa xintu loyi a kanetaka leswi kumbe a byelaka vanhu kuva va nga tirhisi ti-ARV i mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Ku tshembhiwa leswaku Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va xintu (Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va Xintu) va nga pfuna ku susa vaxisi lava.

Vatshunguri va xintu tanihi xiphemu xa xitshunxo

Tidyondzo tin'wana ti ringanyeta leswaku vatshunguri va xintu va nga nghenisa xandla xa nkoka eku pfuneni vavabyi va TB ku tirhisa mirhi ya vona hi ndlela leyi faneleke. Eka masungulo laya fanaka, vatshunguri van'wana va xintu va leteriwa ku tiva swikombiso swa ku khomiwa hi HIV na TB leswaku va swi tiva loko va ta hundzisela vavabyi eka madokodela ya xilungu.

I swa nkoka leswaku vatshunguri va xintu va hundzisela etliliniki vyvabyi byihi na byihi lebyi va hlulekaka ku byi tshungula. Mavabyi yo tika like HIV kumbe mfukuzana ya xivelekelo yi fanele ku tshunguriwa hi dokodela hi xihatla hilaha swi kotekaka ha kona. Eka timhangu tin'wana ku tshunguri nkarhi wa ha ri kona swi tisa ku hambana exikarhi ka vutomi na rifu. Vatshunguri va xintu va nha ponisa vutomi byo tala hi ku hundzisela vanhu etliliniki hi xihatla loko va vona swikombiso swa nghozi.

Mutshunguri wa xintu a nga tlhela a nyika nseketelo wa ximunhu na hi ku ya hi ndzhavuko eka lava va wu lavaka. Hi ku langutisa leswaku ku na mpfumaleko wa vukorhokeri bya swa miehleketo eka xiyenge xa mfumo, leswi swi pfuna ku pfumelela vavabyi ku tiyisela no tshama va ri na ntshembho.

Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va Xintu (The Traditional Health Practitioners Act)

Xikongomelo xa Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va xintu i ku: (a) vumba Huvo ta Vatshunguri va Rihanyo va Xintu ya Afrika Dzonga ya nkarhinyana, (b) pfuna hi ntsariso, vuleteri na ku tirha tanihi vatshunguri va Rihanyo va Xintu, na (c) tirhela no sirhelela ku tsakela ka vanhu lava tirhisaka vukorhokeri bya vatshunguri va Rihanyo va Xintu.

Hambiswiritano, vuxokoxoko byo lawula no nyika mpfumelelo a swi si va erivaleni, naswona swiyenge swo tala swa nawu a swi si tirhisiwa. Loko nawu wu sungula ku tirha, vatshunguri va xintu va ta va na lembe ku rhijisitara. Loko va tsandzeka ku endla tano, a va nge he pfumeleriwi ku tirha tanihi vatshunguri va xintu. Vatshunguri lava nga rhijisitariwangiki va ta va na nandzu loko va koxa leswaku leswaku va nga tshungula HIV, mfukuzana, kumbe mavabyi man'wana yo tika.

Xana i yini vatshunguri va rihanyo va xintu?

Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va xintu wu vula vatshunguri va rihanyo va xintu tanihi "matirhelo ya nchumu, gingiriko, endlelo kumbe vukorhokeri hi ku landza maendlelo ya xintu laya katsaka matirhiselo ya mirhi ya xintu kumbe vatshunguri va xintu" naswona leswi swi nga na xikongomelo xa xona tanihi —

(a) ku hlayisa kumbe ku vuyerusa rihanyo ra miri kumbe miehleketo kumbe ntirho; kumbe

(b) ku hlahluva, tshungula kumbe ku sivela mavabyi ya mirhi kumbe ya miehleketo; kumbe

(c) ku tshungula munhu eka swidzidziharisi, ku va pfumelela ku sungula vutomi byintshwa endyangwini kumbe emugangeni; kumbe

(d) ku lulamisela munhu emirni kumbe emiehleketweni eka vuntshwa, vutswatswi, vuyimani, ku velekiwa ka n'wana na rifu.

Xihlovo: Nawu wa Vatshunguri va Rihanyo va xintu.

Hilaha sayense yi tirhaka ha kona

Vuswikoti bya hina ku kuma vutivi, byi hundziseriwa exikarhi ka vanhu no antswisa eka byona ku nga va leswaku vuswikoti byi hambanisa vanhu ku suka eka swiharhi.

Xifaniso hi Samantha Reinders.

Hi Eduard Grebe

A hi ri eku endleni leswi ku sukela emasungulweni ya nkarhi. Leswi hi swi vulaka “ndzhavuko” i vutivi na mintolovelo leswi akiweke eka magidi ya malembe laya hundzeke. Hambiswiritano, sayense i muxaka wo hlawuleka wa vutibi lowu teke ku nga ri khale eka matimu ya ximunhu. Yi khumba ndlela yo lavisisa vutivi hi ku tirhisa ndzavisiso wo dyondzo, lowu endliwaka hi ku landza ‘ndlela ya xisayense’.

‘Ndlela ya xisayense’ swi vula ku endla miehleketo ya hilaha swilo swi tirhaka ha kona kutani ku kamberiwa miehleketo leyi hi ku tirhisa swikombiso leswi lawuriwaka. (Miehleketo i ndlela ya ximfumo yo hlamusela hilaha swin’wana swi ehlekeriwaka ku tirha ha kona.)

Ndzavisiso wa swa mirhi wu tirha eka ndlela ya xisayense ku endlela leswaku vutomi bya vanhu byi antswa. Wu nga kuma swivangelo swa vuvabyi na leswaku i vutshunguri byihi byi tirhaka. Xo biha ntirho wa mirhi wu nga khumbheka hi tinxaka hinkwato ta maendlelo laya nga riki ya xisayense na swikoxo. Ku twisisa sayense ya swa mirhi swi nga pfuna ku vula ku hambana exikarhi ka vutshunguri lebyi seketeriwaka hi vumbhoni bya xisayense na “mirhi” yo tala leyi yaka hi ripfumelo ntsena.

Ndzavisiso wo kambela

Ndzavisiso wo kambela i rhavi ra sayense ya swa mirhi leri tirhakanaka na ku kumiwa no kambela ku nghenelela ka swa mirhi ku fana na swidzidziharisi na tindlela ta vuhandzuri. Hi ntolovelo, loko un’wana a ringanyeta ndlela yintshwa, swilo swimbirhi swi fanele ku tiyisisiwa yi nga si tirhisiwa: Xosungula, leswaku vanhu va ta yi tirhisa yi hlayisekile (ku katsa swiyimo leswi yi fanele ku va yi nga nga tirhisiwi na switandzhaku leswi nga vaka kona) na xavumbirhi, leswaku hakunene wa tirha. Ku na milawu leyi tumbuluxiweke yo lavisisa ku hlayiseka na matirhelo ya swidzidziharisi, tindlela to kuma mavabyi na ku nghenelela kun’wana kuntshwa. Muxaka wa nkoka swinene wa ndzavisiso wu vuriwa xikambelo xa vuhandzuri xo ringetela (ku ringeta ku kambela mirhi).

Swikambelo swa vuhandzuri swo ringetela a hi ndlela ya kahle ntsena ya vulavisisi, i swa nkona eka tindlela leti matiko man’wana ya lawulaka mirhi. Loko ku nga si endliwa murhi wuntshwa, vumbhoni eka vuhlayiseki na matirhelo ya fanele ku nyikiwa hi vulawuri lebyi faneleke eAfrika Dzonga, mirhi hinkwayo, swikambelo swo hlahluva, xitirhisiwa xa swa mirhi, na swin’wana swi fanele ku rhijisitariwa na Huvo yo Lawula Mirhi

(Medicine Control Council (MCC). MCC yi pfuxeta mimbuyelo ya swikambelo swa mimbuyelo ya ku ringetela mirhi na mahungu yan'wana ya xisayense ku nga si pasisiwa murhi wuntshwa ku tirhisiwa.

I swa nkoka ku twisisa a hinkwabyo vulavisisi bya swikambelo swa mirhi lebyi humesaka nkoka wo fana. I nkoka wo tanihi kwihi hi faneleke ku wu namarheta eka mimbuyelo swi ya hi nhlayo ya swivangelo. Xin'we xa leswi i muxaka wa vulavisisi lebyi endliweke. Xikombiso, ku kambela miri loku tiviwaka ngopfu loku kambelaka ku nghenelela ku humesa vumbhoni byo tiya ku tlula dyondzo yo valanga. Dyondzo yo valanga hi yin'wana leyi ringetaka ku kuma ntshikelelo wa vutshunguri hi ku langutisa mahungu laya kumiweke eka ku langutisa rhekhodo leyi hlayisiweke. Nkoka wa vumbhoni wu tlhelka wu khumbheka hi loko dyondzo yi landzelela milawu eka maendlelo ya kahle ya dyondzo. Swivangelo swin'wana swi katsa nhlayo ya maendlelo y avanhu lava nghenelelaka eka dyondzo, na mbuyelo, kumbe emakumu laha ku yi swi pimaka.

Ku ringetela ku kambela ka mirhi yintshwa

Ku tumbuluxiwa ka mirhi yintshwa swi lava nhlayo loeyikulu ya vulavisisi. Loko nchumu wo tshembhisa wu kumiwile, wu dyondziwa elaboretri na ku endliwa swikambelo. Leswi swi katsa tidyondzo eka swifuwo ku kumisisa loko murhi wu nga tirhaka eka vanhu, na hilaha wu nga na chefu ha kona. Ku nga si sunguriwa dyondzo eka vanhu, mpfumelelo wu fanele ku kumiwa ku suka eka valawuri, lava pfuxetaka mahungu ku suka eka tidyondzo to kambela. Eka nkarhi lowu swa tivekaka tanihi murhi wuntshwa lowu lavisisiwaka (IND). Ku ringetela ku kambela swi fanele ku tlhela swi knyikiwa mpfumelelo hi komiti ya mahanyelo kumbe huvo ya mahanyelo. Mintlawa leyi yi pfuxeta tindlela ta malavisiselo (pulani ya ximfumo yo lavisisa) ku vona leswaku vangheleri va ximunhu a ku tlangiwi hi vona kumbe ku vekiwa enghozini.

Hakanyingi ndzavisiso wo kambela eka mirhi yintshwa wu endliwa hi mune wa swiyenge:

Xiphemu xa I: Tidyondzo to hlayiseka ti endliwa hi ku tirhisa nhlayo yitsongo ya vatinyiketeri va rihanyo. Hakanyingi vangheneleri va valanga nkarhi hinkwawo. Ku engetela ku vona leswaku murhi a wu na switandzhaku swa nghozi, swihlawulekisi swin'wana swa vutshunguri swa dyondziwa. Leswi swi nga katsa dyondzo ya mirhi 'pharmacokinetics' (i swingani swi tekaka hi miri, swi teka nkarhi wo tanihi kwihi no humesa mirhi, na swin'wana).

Xifaniso hi Samantha Reinders.

Xiphemu xa II: Loko IND yi tikomba yi hlayisekile eka ku ringetela eka Xiphemu xa 1, valavisisi vakambela hilaha yi tirhaka ha kona eka ntlawa lowukulu wa vatinyiketeri (hakanyingi 20-300). Swikambelo leswi swi tlhela swi pfuna ku teka xiboho eka mpimo wo karhi na ku tiyisisa vuhlayiseki bya mirhi.

Xiphemu xa III: Ndzavisiso lowu hakanyingi swi teka xivumbeko xa swikambelo swo 'lawuriwa hi ku rhendzela' (langutisa pheji 17). Swi endliwe hi swiyenge swo tala na hi mintlawa leyikulu ya vavabyi (hakanyingi 200 ku fika eka 3000 kumbe ku tala). Swikambelo swa Xiphemu xa III swi endliwe ku fikelela ku hundza ku kanakana ka hilaha vutshunguri byi tirhaka ha kona ku fananisiwaka matshungulelo ya kahle laya tirhisiwaka sweswi. Ku pasisiwa ka vulawuri hakanyingi ku lava requires ku tlula ku ringeta kan'we lo humelela eka Xiphemu xa III.

Xiphemu xa IV: Leswi swi tlhela swi tiviwa tanihi ku ringetela ka mbalango wa le ndzhaku wo maketa 'post-marketing surveillance'. Swi endliwe ku valanga mirhi yintshwa endzhaku ka loko yi ri kona. Ku ringetela eka mintshikelelo ya switandzhaku leswi nga toloveriwangiki na ku khumbeka kun'wana ko hlayiseka. Nkarhi wun'wana swikambelo leswi swi endla leswaku mirhi yi pimiwa eka nhlayo yitsongo ya vavabyi. Swi nga tolovelekangiki, swi nga endla leswaku murhi wu susiwa emakete.

A hi tidyondzo to kambela mirhi hinkwato ti nyikaka vumbhoni bya nkoka wo fana.

Ku vumba ku ringeta ku kambela mirhi

Ku ringetela ku kambela i muxaka wa nkoka swinene wa ndzavisiso wo kambela, yi nga si tirhisiwa ku teka xiboho loko vutshungiri byi hlayisekile no tirheka. Kwalaho i swa nkoka swinene leswaku ku ringetela ku kambela swi endliwa kahle kuva hi tshembha mimbuyelo. Ku ringetela swi fanele swi va na ku landzelela maendlelo – tsalwa leri hlamuselaka kahle-kahle hilaha vavabyi va nga ta hlawuriwa no kamberiwa, hilaha tirhekhodo ti nga ta hlayisiwa na swin'wana. Leswi i swa nkoka swinene

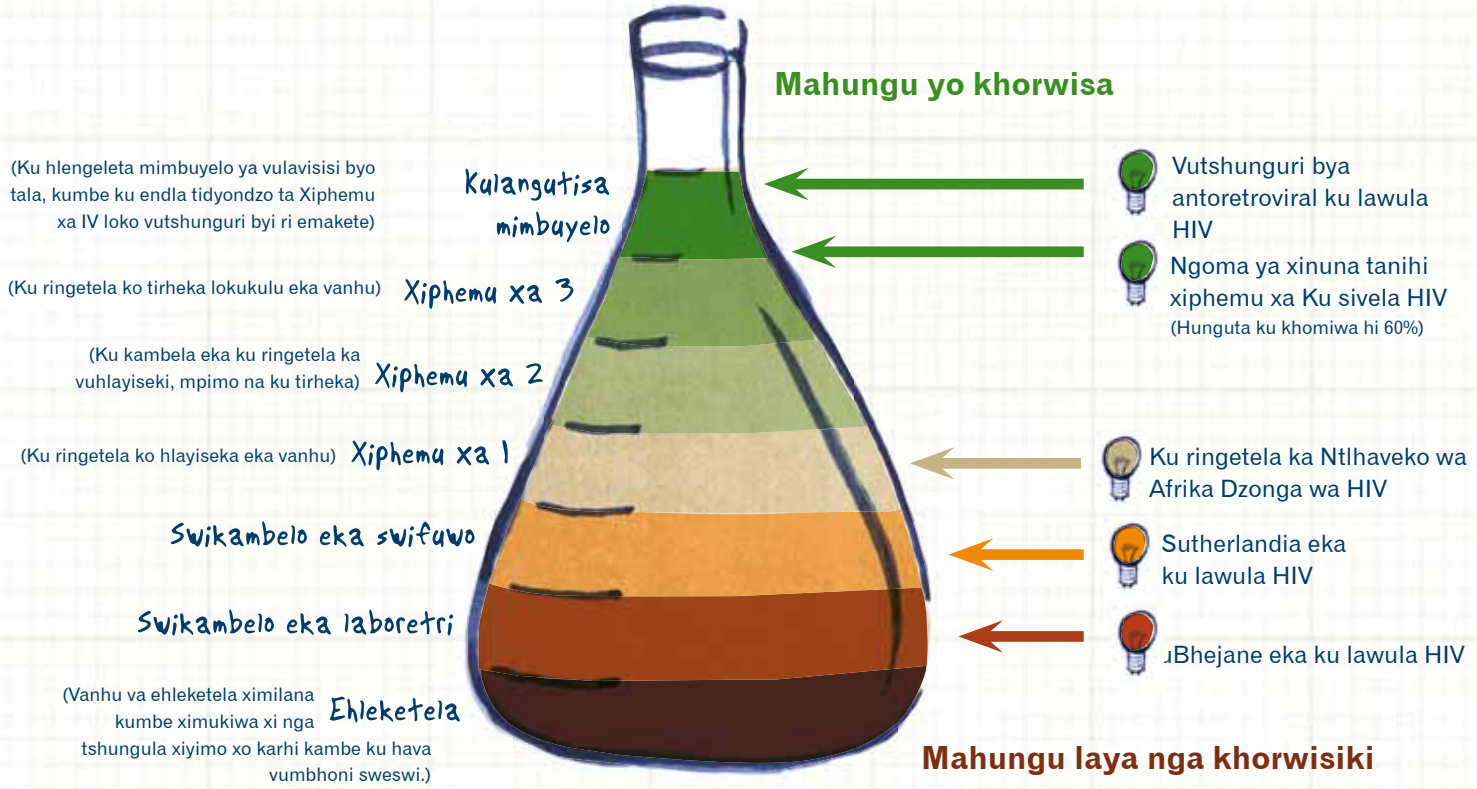

Hi nkarhi lowu vutshunguri kumbe ku nghenelela eka rihanyo swi fikelela ehenhla ka xitepisi, hi nga vula hi ku tiyisisa loko byi tirha kahle kumbe byi nga tirhi kahle. Vutshunguri byo tala bya hluleka eka xiphemu xa laboretri, loko swi va eriveleni leswaku a byi nge kambeleki, kumbe eka xiphemu xa vuhlayiseki, loko ku kumiwa tinghozi.

eka ku ringetela loku endliwaka eka tindhawu to tala. Handke ka swona, swi nga endleka leswaku maendlelo ya vulavisisi ya hambana.

Eka timhangu to tala, endlelo ra kahle ra vulavisisi i 'ku ringetela ko lawuriwa hi kambirhi kun'wana na kun'wana'. Ku ringetela ko tala ka Xiphemu xa II na III hi swin'wana swa muxaka lowu. Langutisa bokisi ku kuma nhlamuselo yo enta ya muxaka lowu yo ku ringeta ku kambela mirhi.

Erivaleni, hikwalaho ka ku ringetela ku kambela loku endliwaka eka vanhu, swi tisa swivutiso swo tika eka swa vumunhu. Xikombiso, ku tirhisa murhi wo kambelo hi wona loko u ri eka vutshunguri byin'wana swi tiveka kahle leswaku a swi kahle eka rihanyo ra muvabyi. Eka timhangu tin'wana mhaka leyi ku tirhaniwa hi ku tirhisa "endlelo ro lawula" ematshan'wini yo "lawula murhi wo kambelo hi wona". Leswi swi vula leswaku xikambelo xa vutshunguri xi fananisiwa na xiyimo xa vuthsunguri lebyi tirhisiwaka sweswi, ku nga ri vutshunguri bya vunwa. Loko ti-antiretroviral tintshwa (ti-ARV) ti kamberiwa, ti fananisiwa na ti-ARV leti kumekaka sweswi.

Ku na swiletelo swa ximunhu na milawu ya xinawu eka ku ringetela ku kambela, ku fana na xilaveko ku kuma mpfumelelo wo twala ku suka eka vavabyi hinkwavo, nkarhi wun'wana tihuvo ta ximunhu ti yimisa swikambelo loko swi va erivaleni leswaku vutshunguri bya tirha na leswaku a swi nge amukeleki ku ya emahlweni ku nyikiwa vavabyi van'wana mirhi yo kambelo hi yona.

Nkoka wa tinhlayo-nhlayo

Ku endlela ku kombisa leswaku vutshunguri bya vuyerisa, ku fanele ku va na ku hambana ka "nkoka wa tinhlayo-nhlayo" eka mimbuyelo exikarhi ka mintlawa ya vutshunguri na murhi wo kambelo hi wona eka ku ringetela. Ku na swipimelo swa tinhlayo leswi vumbiweke ku boha nkoka wa tinhlayo-nhlayo. Mhaka yo tiveka ngopfu ya leswi i p-value leyi fananisiwaka na mbuyelo. P-value yi pima ku hambana loku nga vaka kona exikarhi ka mintlawa yimbirhi ya vavabyi swi nga humelela hi xinkarhana. Kutani p-value ya le hansi yi kombisa leswaku vanhu va na ntshembho lowukulu eka mbuyelo. Nhlayo ya vangheneleri eka dyondzo yi na ntshikelelo lowukulu eka hilaha hi nga tshembheka no pima ntshikelelo wa vutshunguri. Leswi swi tiviwa tanihi matimba ya tinhlayo-nhlayo eka ku ringtetela. Hambiswiritano, ku ringetela lokukulu ku tlhela ku durha.

Ku ringetela hi kambirhi kun'wana na kun'wana ku tumbuluxiwile ku herisa swihlovo leswi nga vaka kona swo voyemela tlhelo ro karhi kumbe swivangelo leswi nga vumbaka vunwa bya leswaku ku nghenelela swi kahle loko ku nga ri tano (kumbe hi ndlela yin'wana). Timhaka ta nkoka ta swikambelo leswi i:

Vulawuri: Valavisisi va fanele ku hambanisa ntshikelelo wa vutshunguri lebyi kamberiwaka kusuka eka swivangelo hinkwaswo. Ku endlela ku fikelela leswi, vanhu lava nghenisaka xandla va avanyisiwa hi 'ntlawa wa vutshunguri' lowu amukelaka vutshunguri lebyi kamberiweke na 'ntlawa wo lawula' (leswi swi tiviwa tanihi 'ntlhavelo'). Endlelo ro amukela vutshunguri (loko vutshunguri hi byoxe byi ri na ntshikelelo wo karhi kumbe ku ri hava) byi endla vavabyi vo tala va titwa ku antswa. Leswi swi tiviwa tanihi ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona. Eka xiyimo xa ntolovelo, ntlawa wo lawula wu amukela murhi wo kambelo hi wona kumbe vutshunguri bya 'vuxisi' (ku fana philisi ya chukele kumbe neleta). Ku ringetela koloko i 'ku lawula murhi wo kambelo hi wona'. Eka timhangu tin'wana, vutshunguri byi fananisiwa na vutshunguri bya ntolovelo lebyi tirhisiwaka, handle ka vutshunguri bya vuxisi. Leswi swi tiviwa tanihi 'vulawuri byo endleka'. Ku ringetela kun'wana, ku fana na lebyi fananisaka mimpimo yo hambana kumbe tindlela to tirhisa vutshunguri lebyi nga kona, byi na swiyenge swo tala swa vutshunguri.

Ku siveriwa ku vona: Loko muvabyi a tiva loko a amukela vutshunguri byinene, ntshikelelo wa vutshunguri a wu nge hambanyisiwi ku suka eka ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona. Kwalaho swi fanele swi nga olovi ku hlamusela vutshunguri byinene ku suka eka murhi wo kambelo hi wona. Muvabyi a nga fanelangi ku tiva leswi va swi kumaka. Swi tlhela swi miehleketo ya kahle ku tumbetela vatirhi lava ringetiwaka loko va nyika vavabyi vutshunguri byinene – handle ka swona va nga tikuma va paluxile leswi eka vavabyi. Leswi swi tiviwa tanihi ku siveriwa ka vona hi kambirhi.

Hlawula un'wana na un'wana: Muvabyi un'wana na un'wana u hlawuriwa ntsena a nyikiwa ntlhavelo (ku nga eka vutshunguri kumbe ntlawa wo lawula). Leswi swi vona leswaku mintlawa hinkwayo, loko va nga nyikiwi nchumu, swi nga fana na loko va antswa kumbe ku nyanya. Loko vutshunguri byi nga endliwa eka un'wana na un'wana ku hambana kwihi na kwihi eka mbuyelo exikarhi ka mintlawa ku nga va xivangelo handle ka loko va amukela vutshunguri lebyi tirhaka.

Mpfuxeto wa sisiteme

Mpfuxeto wa tindlela kumbe 'ku hlela nhlengeleto wa mahungu' eka ku ringetela i tidyondzo leti katsaka mimbuyelo ya tidyondzo to tala. Tidyondzo hinkwato ti vulavula hi ntlawa wa miehleketo yo fana ya vulavisisi. Ndlela ya mpfuxeto yo ringetela ku kambela – hinkwato ti kambela ntshikelelo wa vutshunguri byo fana – swi pfumelela valavisisi ku fikelela tinhlayo-nhlayo ta matimba eka ku ringetela ka munhu un'wana na un'wana. Leswi swi nyika miehleketo yo antswa ya sayizi leyi fanelee eka ntshikelelo wa vutshunguri ku ri hava ku endla vulavisisi lebyikulu byintshwa.

Mpfuxeto wa tindlela wu nyika mimbuyelo yo tshembheka. I ndlela ya kahle yo tumbuluxa 'xiyimo xa vumbhoni' eka xivutiso xo karhi. Nkarhi wun'wana mimpfuxeto leyi yi na mimbuyelo leyi nga languteriwangiki. Xikombiso, yi nga kombisa leswaku vutshunguri byi tirha loko vulavisisi bya vanhu byi komba ku fularhelana na leswi a swi languterieile. Xihlovo xo hlonipheka xa mpfuxeto wa tindlela i ku nghenelela eka swa mirhi i Cochrane Collaboration. Yi humesile mpfuxeto wa kahle wa tindlela lowu hlohloteriweke hi maendlelo yo kambela mirhi. Xikombiso, Mpfuxeto wa Cochrane wu kokile leswi kumiweke eka ku ringetela ku yimba kunharhu lokukulu. Yi kombisile leswaku ku yimba swi hunguta nghozi yo khomiwa hi HIV eka vaxinuna. Leswi swi endle ku va na swiringanyeto swa leswaku ku yimba swi fanele ku endliwa tanihi xiphemu xa minongonoko yo sivela HIV.

Sayense yi hi nyikile vutivi byo antswisa ku leha na nkoka wa vutomi bya vanhu. Eka timhangu tin'wana leswi swi teka xivumbeko xa michini ya xiyimo xa le henhla, kambe ku vile na ku antswa ka rihanyo ra vaaki hi ku landza ku nghenelela ko olova ko tiveka, ku fana na mintlhavelo na vutshunguri hi ku nwa mati. Hambiswiritano, eka vanhu vo tala mimbuyelo ya sayense ya swa mirhi a yi si va fikela. I vutihlamuleri bya hina ku vona leswaku vanhu hinkwawo va vuyeriwa ku suka eka leswi fikeleriweke leswikulu.

Nkoka wa tinhlayo-nhlayo wu kombisiwa hi p-values

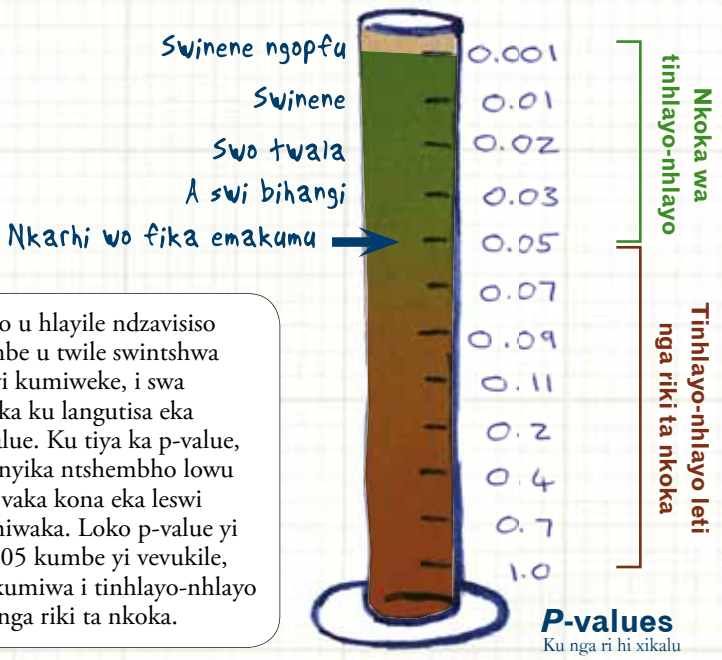

Loko u hlayile ndzavisiso kumbe u twile swintshwa leswi kumiweke, i swa nkoka ku langutisa eka p-value. Ku tiya ka p-value, swi nyika ntshembho lowu nga vaka kona eka leswi kumiwaka. Loko p-value yi ri 0.05 kumbe yi vevukile, swikumiwa i tinhlayo-nhlayo leti nga riki ta nkoka.

Vutshunguri byo tshembhisa vunwa

Ku na timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Yin'wana yi kamberiwile naswona yi kumeka yi nga tirhi. Yin'wana a yi kamberiwangi naswona yi tirhisiwa ku tshungula HIV, hambiloko yi ri na nghozi. Timbavha to tala to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ti fika emigangeni ya hina naswona vutshunguri bya vona byi nga nyika vanhu lava nga na HIV ntshembho wa vunwa.

Vutshunguri hi mpimo wutsongo

A yi tshunguli HIV

Vatshunguri hi mpimo wutsongo va tshembha leswaku va nga tshungula mavabyi hi ku nyika vavabyi mpimo lowutsongo wa murhi lowu va vulaka leswaku wu humesa swikombiso swo fana na swa vuvabyi hi byoxe. Hakanyingi va endla leswi hi ku hlanganisa nchumu wa kona ematini. Va wu hlanganisa hi ndlela yo va ku nga ha sali nchumu ematini. Vatshunguri hi mpimo wutsongo va xavisa mati lawa hi minxavo ya le henhla.

Nhlangano wa Misava wa Rihanyo (World Health Organisation) wa ha ku lemukisa leswaku vutshunguri hi mpimo wutsongo a wu nge tshunguri HIV, TB, malariya kumbe mukhuhlwana. Vutshunguri hi mpimo wutsongo a byi si kombisiwa ku tshungula mavabyi wahi na wahi naswona vulavisisi byi kumile leswaku leswi vuyerisaka vavabyi van'wana ku va ku ri hi ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona (langutisa pheji 5 eka swo tala hi ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona).

Revivo

A yi tshunguli HIV

Vulawuri bya Siyimo swo Navetisa bya Dzonga wa Afrika (Advertising Standards Authority of Southern Africa) bya ha ku boha leswaku vunavetisi bya Revivo byi fanele ku susiwa eAfrika Dzonga. Vunavetisi bya Revivo byi nyike swikoxo leswi pfumaleke vumbhoni bya leswaku murhi wu lwisa HIV, engetela nhlayelo wa CD4 no ehlisa mpimo wo lwisa switsongwatsongwana. Revivo a wu ringetiwangi eka ku kambela eka vanhu naswona ku hava nseketelo wa xisayense eka swikoxo leswi. Vanhu lava nga na HIV va tsundzuxiwa ku va va nga tlangisi mali hi Revivo.

Spirulina

A yi tshunguli HIV

Swipfuno swa Spirulina eka swakudya a swi nge tshunguli HIV, naswona ku hava vumbhoni bya leswaku byi nga lawula nhlayelo wa CD4 kumbe mpimo wo lwisa xitsongwatsongwana.

Vulavisisi byo tala lebyi endliweke eka spirulina a byi endliwangi eka tilaboretri kumbe byi endliwile eka swifuwo. Hi ta swi tiva loko minchumu ya spirulina yi pfuneta eka vanhu lava nga khomiwa hi HIV loko murhi wo kambelo hi wona lowukulu-wo lawuleka, swiringete swo siveriwa ku vona hi kambirhi swi endliwile eka vanhu. Ku fikela nkarhi wololo, ku hava xivangelo xo ehleketa leswaku swi ta ku pfuna, ku nga langutiwi leswi vanhu lava xavisaka leswi va swi vulaka.

Acupuncture

A yi tshunguli HIV

Acupuncture yi katsa ku tlhavela tineleta to tontswa eka swiphemu swin'wana swa miri wa muvabyi ku endlela ku hungua ku vava kumbe ku tshungula xiyimo xo karhi.

Acupuncture a yi tshunguli HIV. Ku tlhela ku ri hava vumbhoni byo tshembheka bya leswaku acupuncture yi nga hunguta swikombiso kumbe switandzhaku swa vutshunguri bya ARV. Hambiswiritano tidyondzo tin'wana, ti ringanyetile leswaku acupuncture yi nga pfuna eka swiyimo swin'wana, kambe leswi swi tisa ku kanakana. Laha acupuncture yi tisaka ku vuyeriwa kun'wana, ku ehleketeriwa hi ku anama leswaku swi nga vangiwa hi ntshikelelo wa murhi wo kambela hi wona.

Langutisa pheji 10 ku kuma swo tala hi mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki uBhejane na pheji 11 hi swo tala eka Sutherlandia.

Swihlovo: Liu, J.P. na E. Mannheimer, M. Yang "Herbal medicines for treating HIV infection na AIDS" *Cochrane Database System Review 3* (2005); Mills, E. na P. Wu, E. Ernst "Complementary therapies for treatment of HIV: in search of the evidence" *International Journal of STD na AIDS* 16.6 (2005); Shang, A. na K. Huwiler-Muntener, L. Nartey, et al. "Are the clinical effects of homoeopathy placedi effects? Comparative study of placebo-controlled trials of homeopathy and allopathy" *Lancet* 366 (2005).

Timbavha to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki

eLimpopo

Nkarhi wo ala wa Mbeki na Tshabalala-Msimang eka AIDS wu nga va wu hundzile, kambe etikhoneni ta switarata etimakete na le tikweni hinkwaro, mirhi leyi nga kamberiwangiki ya xavisiwa. Lawrence Mbalati wa vika ku suka eXifundzeninkulu xa Limpopo.

Ku hluleka ka vulawuri bya kahle eka mirhi leyi nga kamberiwangiki leyi xaviseriwaka vanhu lava nga na HIV i xirhalanganyi lexikulu eku lwiseni ntungu. Treatment Action Campaign (TAC) yi ntlhontlhe mpfumaleko lowu wa vulawuri. Wu vile na tinhlengeletano to tala ta nkoka to hlula, yi yimisa timbavha to tiveka to xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki ku suka eka ku ya emahlweni no endla swikoxo swa vunwa hi mirhi ya tona leyi nga kamberiwangiki. Ntlhontlho, wu le kule no fika emakumu. Na sweswi vanu ha va vona vo tala va xavisa mintsembyana eswitarateni ku ri hava loyi a va sivelaka.

Ku engetela, eLimpopo, swibedlhele swo hlawuleka swi tshungula Vanhu lava nga HIV hi ku tirhisa mirhi leyi nga kamberiwangiki. Hambi leswi vanhu vo tala va loveke eka swiyimo leswi, ku hava loyi a nga voniwa a ri na vutihlamuleri eka mafu lawa.

Vaaki vo tala va Xifundzankulu xa Limpopo va endla swiboho hi rihanyo ra vona hi ku landza xintu, vukhongeri na ku tshembhela eka ndzhavuko, handle eka vumbhoni bya xisayense. Loko vanhu va vabya, va tala ku tibyela leswaku va loyiwile, handle ko endla swikambelo swa HIV, TB kumbe mavabyi man'wana yo tika. Ku hlwela loku eku kumeni vutshunguri bya mirhi ku nga va na switandzhaku swo tika eka rihanyo naswona swi nga va na nghozi.

Laha i mirhi yin'wana leyi nga kamberiwangiki na vukorhokerii lebyi kumekaka eLimpopo:

Mati ya dzahelo

Lawa i mati yo 'tenga' laya xavisiwa hi R100 hi ntlhanu wa tilitara. Muporofeta u khongelela mati. Loko u heta ku ya nwa, u fanele ku hakela mali yo tala, hikuva muporofeta u ku byela ku nwa mati lawa vutomi bya wena hinkwabyo. Muporofeta u kumeka eSeshego (lokhixi lerikulu ra Limpopo), laha a xavisaka mati lawa eSeshego Plaza na le switarateni.

Hambi leswi mati yo tenga ya nga ya nkoka, mati – hambi ya lo tengisa ku yini – a ya tshunguli HIV, ku hunguta mpimo wa wena wa masocha kumbe ku engeteleka ka nhlayelo wa wena wa CD4. Muporofeta loyi o va mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki loyi a tlangaka hi vuvabyi bya vanhu no tifumisa.

Mirhi yo pfumala mavito

Leswi i swihalaki swo tiya endzeni ka mabodlhela ya swonwa ya ntima. Vaendli va leswi a va vuli leswaku va hlanganise yini ku endla murhi lowu. Kutani, swihalaki swi nga va na swilo swa chefu leswi onhaka eka rihanyo ra hina. 'Mirhi' leyi ya kumeka eka tindhawu to tala naswona yi xavisiwa etikhoneni ta switarata hi R80 hi litara. Ku hava xivangelo ku ehleketa leswaku swihlanganisi leswi swi nga hi pfuna. Vanhu lava nga HIV va fanele ku papalata ku nghenisa rihanyo ra vona enghozini no tlangisa mali ya vona eka vatshunguri lava va vuxisiwa.

Swibedlhele swo hlawuleka

Hi twile hi swibedlhele swo hlawuleka laha ti-antiretroviral (ti-ARV) ti nga khutaziweni. Xin'we xi le xifundzenintsongo xa Sekhukhune na xin'wana eMhakweng. 'Swibedlhele leswi swo hlawuleka' i makaya ya vatshunguri va xintu, lava rhurheleke vanhu vo vabya lava nga na HIV.

Tikereke leti alanaka na TiARV

Tanihi leka swifundzankulu swin'wana, tikereke tin'wana eLimpopo – ku nga ri hinkwato – ti koxa ku ri hava vumbhoni leswaku ti nga tshungula HIV. Etindhawini ta Modjadjie, tikereke to karhi ti nyamisa vanhu na ku vulavula hi tikhondomu, ku khanseriwa ko tinyiketa, kumbe vutshunguri. Va tikomba va tshembha leswaku leswi endlaka vanhu va vabya a hi HIV, kambe i Makhuma (– a va phahliwangi endzhaku ka loko un'wana a lovile endyangwini).

Charles Moponya wa TAC u na vumbhoni bya hilaha swi olovaka ku xava mirhi yin'wana – na leswaku swi durha njhani ku xava mirhi leyi nga na switshembhiso swa ku kombisa ku yatira na ku yi thestiwile xisayense. Laha Charles u komba vahlayi va *Equal Treatment* eka nhlikanhi hi ku xava mirhi ya mbavha yo xavisa mirhi leyi nga kamberiwangiki eAfrika Dzonga. Swifaniso hi Moses Makhomisani.

Charles u kombisa R100 ya phephe leyi lavekaka ku xava mati laya vuriwaka 'dzahelo', 'Phuma Health Drink'.

Charles u amukela mati na swileriso swa vutshunguri ku suka eka muxavisi. Charles u byeriwa leswaku ku sukela sweswi kuya emahlweni u fanele ku nwa mati lawa naswona u ta ya nwa vutomi bya yena hinkwabyo.

"Mati yo horisa" laya nga tirhisiwangiki, ku katsa nxaxamelo wa swilo swo tshungula.

Ku lawula mirhi eAfrika Dzonga

Hi Jonathan Berger

Hi minjhekanjhekisano ya misava eka mirhi ku langutisiwe eka leswi nga endliwaka ku vona leswaku minxavo ya vona a yi siveli vanhu ku yi kuma. Hambiswiritano, switsongo swi vuriwile hi ku lawula mirhi.

eAfrika Dzonga, ku ala ka Thabo Mbeki, Manto Tshabalala-Msimang na Thami Mseleku forced AIDS na valwelwi va nhlayiso wa rihanyo ku tirhana na mirhi ku lawula. Ku ala na vutshunguri bya vuxisiwa leswi seketeriwaka hi swiyenge swinharhu hinkwaswo swi kombisile leswaku loko swa ha ri swa nkoka ku lawula minxavo ya mirhi, ku endla tano a swi tiyisisi ku kuma mirhio yeleyo.

Hilaha Afrika Dzonga yi lawulaka mirhi

Nawu wo Mirhi na Swihalaka lesiwi fanaka wa 101 wa 1965 (The Medicine and Related Substances Act 101 of 1965), lowu cinciweke ku nga ri khale hi 2008, i nawu wa nkoka wo lawula hilaha mirhi yi tumbuluxiwaka, rhijisitariwaka no tirhiswa eAfrika Dzonga. Swin'we na milawu yin'wana, ngopfu-ngopfu Milawu ya Mani na mani ya 2003 (General Regulations of 2003), Nawu wa Mirhi wu lawula mirhi ku sukela emasunguleni ku fika emakumu. Wu endla leswi hi ku vumba milawu ya Huvo ya Vulawuri bya Mirhi (Medicine Control Council) (MCC) ku tirha.

MCC yi ve kona naswona ku khensiwa Nawu wa Mirhi. Xivumbeko xa wona xi bohiwa ngopfu hi Milawu ya Mani na mani. Loko Holobye wa Rihanyo a hlawula swirho, MCC hi yoxe yi na matimba ku thola vanhu lava thwaseke eka tikomiti ta vutivi. MCC yi endla swiboho swo twala, kambe ntirho wo tala wu endliwa hi swirho swa komiti. Swi pfuniwa hi matsalana (hofisi ya mafambiselo ya mfumo) leyi vumbiweke hi vaofosiri va Ndzawulo ya Rihanyo (DoH).

Mavumbelo lawa yo tika a ya vangi ku va ku nga twisisiwi ntsena, kambe swi tekela ehansi ntirho wa MCC. Matsalana, loyi a kumekaka eka hofisi ya DoH leyi tirhaka na ku lawula mirhi, swi katsa Yuniti ya Matirhiselo ya Nawu (Law Enforcement Unit) (LEU) leyi vumbiweke hi vakamberi lava hlawuriweke hi Mulawuri-Jenerali wa Rihanyo. I LEU – naswona ku nga ri MCC – leyi nga na matimba na vutihlamuleri nkulu ku tirhisa Nawu wa Mirhi.

Hambiswiritano, MCC ya ha ri na ntirho ku vona leswaku nawu wa tirhisiwa. Xikombiso, xiyenge xa 2(2) xa Nawu wa Mirhi xi nyika matimba eka MCC ku "tsundzuxa holobye kumbe ku yisa xiviko eka holobye hi mhaka yihi na yihi leyi hundziseriwaka hi huvo eka holobye ku xi langutisisa no suka eka matirhiselo ya Nawu." Ku engetela, xiyenge xa 35 xi nyika Holobye matimba yo endla milawu "hi ku tirhisana na" the MCC. Hi marito man'wana, va na vulawuuri byo hlanganela ku endla swinawana.

Kutani xi kwihi xiphiqo?

MCC yi hava vulawuri bya swa nawu byo kongoma ehenhla ka matsalana, ku katsa LEU ya yona. Yi hava matimba yo thola kumbe ku hlongola vanhu lava tirheleka matsalana. Yi tlhela yi hluleka ku koxa vutihlamuleri eka Murhijisitara wa Mirhi – nhloko ya matsalana na vuxaka exikarhi ka yona na DoH. Leswi swi vangiwa hikwalaho ka leswi Murhijisotara – na xandla kumbe swandla – u hlawuriwa hi Holobye "endzhaku ko tihlanganisa" na MCC. Hi ntolobelo, khale Murhijisitara a ku ri un'wana loyi a tirha eka DoH.

Xiphiqo lexi xi ta langutisiwa loko South African Health Products Regulatory Authority (SAHPRA) yi tumbuluxiwa. Leyi i huvo yintshwa leyi nga ta siva MCC. A swi le rivaleni leswaku swi ta humelela rini, hi swivangelo swimbirhi. Xosungula, ku na swiphiqo swo koteka na swa vumbiwa hi ku cinciwa ka 2008, leswi vumbaka SAHPRA. Xavumbirhi, milawu yintshwa na tindlela swi ta vekiwa ku vona leswaku SAHPRA yi ta humelerisa ntirho wa yona wa xinawu.

Eka nkarhi wa sweswi

Xiphemu xo cincela eka vulawuri byintshwa swi khumba ku hlawula mintlhontho ya sweswi ya MCC. Ku sola ko twala ku suka eka tikhamphani ta swidzidziharisi na ku fana na valwelwi, hi leswaku MCC yi le ku nonokeni ku rhikisitara mirhi yintshwa. Leswi swi katsa mirhi yo chipa yo yelana leyi nga kona. MCC yi tlhela yi soriwa eka ku nonoka eku ringeteni ku kambela vulawuri bya

mirhi. Ku ri hava vulawuri, mirhi a yi nge xavisiwi kumbe ku tirhisiwa eAfrika Dzonga.

Xifaniso xo hetelela xa mintlhontlho ya MCC xi pendiwile hi Medical Products Technical Task Team (MPTTT). MPTTT i Huvo ya vativi leyi vumbiwe eku sunguleni ka lembe leri hi khale ka Holobye wa Rihanyo, Barbara Hogan. Ntirho wa yona a ku ri ku n'wi tsundzuxa eka pholisi ya swidzidziharisi, ku katsa nawu na maxavelo (hilaha mirhi yi xaviwaka ha kona). MPTTT yi yisile xiviko eka Holobye Aaron Motsoaledi endzhaku ko va a sivile Holobye Hogan hi Ndzati 2009. Xiviko lexi xi vumba masungulo ya swiyenge swa magoza – ku katsa phurojeke ku lulamisa ku salela endzhaku ka ku rhijisitara eka MCC.

Ku engetela, ku lulamisela vulawuri byintshwa swi katsa mpfuxeto wo langutisa eka vaholobye wa ku cinciwa hi 2008 eka Nawu wa Mirhi. Nawu lowu sayimiweke hi khale ka Phuresidente Motlanthe i ku antswa lokukulu eka mhaka leyi yisiweke eka Tshabalala-Msimang. Hambiswiritano, a wu endli swo tala ku lulamisa ku vilela kun'wana ka nkoka loku vuriweke hi Treatment Action Campaign (TAC) na AIDS Law Project (ALP) hi nkarhi wa yyindlela ta palamente.

Xana leswi hinkwaswo swi vula yini eka valwela tinfanelo va swarihanyo na AIDS?

Ehansi ka vurhangeri bya Holobye Motsoaledi, swinawana – xikan'we na hilaha swi endliwaka ha kona – swi le ku yingiseriweni. Hambiswiritano, ku onhaka ko tala loku endliweke hi malembe ya Mbeki/Tshabalala-Msimang/Mseleku ku fanele ku lulamisiwa. Vaxisi vo tala lava vuyeriweke ku suka eka nkarhi wololo va endla mabindzu. LEU ya ha ri na vatirhivatsongo no nyikiwa mali yitsongo.

Valweri va fanele ku tshama va pfule mahlo ku vona leswaku Holobye, ndzawulo ya yena na MCC va endla swiboho swa vona swa nawu. Va fanele va tlhela va nghenisa xandla xa nkoka ku vona leswaku vumaki byebyo byi landzelela nawu. Ku nghenelela eka ku lawula mirhi – loko leswi swi vula ku nghenelela eka nawu- ku endla ndlela kumbe swivilelo eka Advertising Standards Authority – swi fanele ku tshama swi tiyisisiwa eka ajenda.

Jonathan Berger i mulavisisi nkulu wa AIDS Law Project. Holobye wa Rihanyo – Dr. Aaron Motsoaledi – u thorile Jonathan eka MCC hi Khotavuxika 2009. Eku sunguleni ka lembe, loyi a rhangeleke Motsoaledi – Barbara Hogan – loyi a thoriweke hi Jonathan eka MPTTT. Jonathan u tsalela Vutshunguri bya Ndzingano (Equal Treatment) hi ku tiyimela tanihi hi mutirhi wa AIDS Law Project.

Xifaniso hi malwandla ya AFP.

Hilaha u nga endlaka xivilelo na ASASA

Loko u vona xinavetiso xo endla swikoxo swa vunwa hi ku tshungula HIV kumbe vuvabyi byin'wana kutani u nga endla xivilelo xa khasimende eka Advertising Standards Authority of Southern Africa (ASASA).

Ku endla xivilelo xa khasimende swi olovile loko swinavetiso swi endla swikoxo leswi nga riki kona hi vutshunguri kumbe ku horisa vuvabyi lebyi nga le ka Appendix F ya khodi ya maendlelo yo navetisa. Nxaxamelo lowu wu katsa HIV, mfukuzana na vuvabyi bya chukele, eka swin'wana.

Tsalela ASASA, u endla xivilelo hi xinavetiso eka ku lula appendix F. Swivilelo swi nga rhumeriwa: Imeyili: complaint@asasa.org.za Post: PO Box 41555, Craighall, 2024 Fekisi: +27 11 781 1616.

Xifaniso hi malwandla ya National Geographic/Getty Images

Ku hlotana na ntlhavelo

Nsivela mavabyi wa HIV wu langutisiwe swinene emahungwini, laha a ku ri na 30 wa swixavisiwa eka swiyenge swo hambana swo kambela. Hambiswiritano, ku fikela sweswi, ndzavisiso wa murhi wa HIV wu nonokile no va wu nga humelelangi.

Hi Jennifer Reid

Ntlhavelo a hi vutshunguri

Nsivela-mavabyi wu lawula ku tlulela ka pathogen (nchumu lowu rhwalaka vuvabyi, xikombiso, xitsongwatsongwana). Kambe nsivela-mavabyi a wu tshunguli vuvabyi lebyi vangiwaka (langutisa hunguntsongo hi nsivela-mavabyi wa vutshunguri).

Vutshunguri byo khomiwa hi HIV swi nga fikeleriwa hi tindlela timbirhi: hi ku susa vuvabyi hi ku tirhisa ntlhavelo eka vanhu lava nga khomiwangiki hi HIV lowu siveleke ku khomiwa hi 100% hi nkarhi, , kumbe hi ku va na murhi wo tshungula Vanhu lava nga HIV. Vutshunguri byo horisa byi ta lava ku susa vuthala hinkwabyo bya xitsongwatsongwana ku suka eka swiphemu hinkwaswo swa miri, hambi ku ri ku suka eka timitsu na “swihlovo” swin’wana endzeni ka masocha ya miri. Sweswi, vutshunguri byi lawula ku khomiwa hi HIV kambe a swi yi susii. Kutani, ku hava munhu ku fika sweswi a nga tshunguriwa hi ku tirhisa swidzidziharisi swa antiretroviral.

Hi ntiyiso, ntlhavelo wa HIV wu nga sivela vanhu lava nga riki na HIV ku khomiwa hi xitsongwatsongwana. Ku fikela loko leswi swi fikeleriwa, swi nga tlhela swi ri nkoka ku va na ntlhavelo lowu nga sivelaka HIV hi xiheri kambe a swi koteki, loko munhu loyi a tlhaveriweke a khomiwa, endla vuvabyi byi hunguteka matimba ku tlula laha byi nga vaka kona.

Xana nsivela-mavabyi wu tirha njhani

Nsivela-mavabyi wu dyondzisa masocha ya wena ya miri hilaha ya nga alwaka na ku khomiwa hi mavabyi u nga si hlangana na wona.

Loko u khomiwa hi xitsongwatsongwana, xi nghena eka ngati ya wena no tswala. Miri wa wena wu hlamula hi ku rhumela (vahlaseri va xitsongwatsongwana) na ku dlaya tisele (tisele leti hlaselaka leti khomiweke hi mavabyi) leti vumbiweke hi ku hlawuleka ku lwisana na xitsongwatsongwana. Hi xihatla lexi masocha ya miri ya wena ya lemukaka xitsongwatsongwana, ku tava xihatla lexi swiphemu swa masocha ya wena ya lawulaka ku tluleriwa swi nga tirhaka.

Loko u tlhaveriwile, nhlayo yitsongo ya xitsongwatsongwana kumbe khopi ya xitsongwatsongwana (leyi vuriwaka subunit) ya nghenisiwa eka ngati ya wena yi tsanile, dlayiwile kumbe yi olovisiwile. Miri ya hina yi hlamula hi ku vumba masocha laya faneleke na tisele to dlaya. Leswi swi tshama eminsiyeni ya ngati. Hi xivangelo, loko a wu ta hlangana na xitsongwatsongwana xinene, masocha na tisele to dlaya ti tava kona, ti yimele ku hlasela.

Nsivela-mavabyi wu vile wo humelela eku lwisaneni na mavabyi man’wana, ku fana na mpondzo. Endzhaku ka loko ntlhavelo wa mpondzo wu tumbuluxiwile, nongonoko wa misava hinkwayo wa ntlhavelo wu herisile vuvabyi. Ku hava

timhangu tintshwa leti vikiweke eka malembe ya 1970s na ntlhavelo ehenhla ka mpondzo a swa ha ri swa nkoka.

Nsivela-mavabyi wu hlayisekile

Vanhu van'wana va chava ntlhavelo leswaku wu ta va vabyisa, kambe leswi a swi talangi. Swi koteka ntsena hi nsivela-mavabyi lowu nga na (nkarhi hinkwawo wu vevukile) nchumu wo fana na xitsongwatsongwana. Hambi swi ri tano, swikombiso a swi talangi. Xikombiso, u nga khoma hi xirhami xitsongo kumbe xirhumbana evokweni. I swa nkoka leswaku ntlhavelo wo sivela i ndlela yo hlayiseka yo pfumala switandzhaku tanihi leswi yi nga ta nyikiwa vanhu lava pfumalaka vuvabyi. Nsivela-mavabyi yo tala a ya hanyi naswona ku hava nghozi yo khomiwa hi xitsongwatsongwana ku suka eka leswi. Swikumiwa swa ntlhavelo wa HIV a swi nge vi na switsongwatsongwana swo hanya kumbe leswi feke. Swi tshama na swiphemu leswitsongo swa xitsongwatsongwana xa HIV lexi ng ata hluleka ku tswala, ku vona leswaku a swi koteki ku khomiwa hi HIV ku suka eka ntlhavelo hi ku ringetela eka ximumiwa xa ntlhavelo wa HIV.

Ku hava ntlhavelo wo tirha kahle wa HIV

Ku endla ntlhavelo wo tirha kahle wa HIV swi tika swinene. HIV yi andza hi xihatla. Loko miri ya hina yi humesa masocha, HIV yi nga andza kutani u ta lava ku humesa masocha mantshwa. Masocha ya wena ya miri ya ta ringeta nkarhi hinkwawo ku fikelela. Hikwalaho leswi i ndlela ya ntlhavelo wa ntolovelo lowu nga tsandzeka ku fika sweswi. Ku ri na mintshikelelo yo tala ya HIV, vativi va sayense va ta fanela ku kumisisa nchumu wun'we wo fana eka mintshikelelo hinkwayo laha va nga landzelerisa ntlhavelo.

Vativi vo tala va sayense va tshembha leswaku ku vona leswaku ku na ntlhavelo wo humelela, swi tala leswi fanele ku tiviwa hi HIV, hilaha yi tirhaka ha kona eka nhlayo yitsongo ya vanhu lava tikombaka va pfumelela eka yona.

Ntsengo wo tala wa nkarhi na mali wa laveka ku tumbuluxa ntlhavelo, naswona swa tika ku kuma mpfuneto wa timali wa vulavisisi bya ntlhavelo. Mbhurisano exikarhi ka ku mintlawa ya vulavisisi yo hambana wu pimiwile. Van'wana a va tsakeli ku avelana vulavisisi bya nkoka loko ku humelela ka vona ku nga si tekeriwa enhlokweni. Hinkwayo mintlhontlho leyi yi endla swi nga koteki ku kuma ntlhavelo wa HIV ku va kona eka 10 ku fika eka 15 wa malembe laya taka.

Matimu ya Nsivela mavabyi wa HIV

Hi 1984, valavisisi van'wana va languteriwe ku va na ntlhavelo hi 1986. Eka 20 wa malmbe endzhaku, hi vone ku ringetela ko tala naswona ku hlulekile hinkwako.

Leswi kumiweke swa ntlhavelo wuntshwa

Leswi kumiweke swa sweswi eka ku ringetela (vuriwaka RV 144) eka ku tlula vanhu va 16,000 eThailand swi rhambile mahlo ya vona. Swiviko swo sungula leswi koxaka leswaku nhlangano wa ntlhavelo wu hunguta nghozi yo khomiwa hi HIV hi 31.2%. Hambi leswi nga tiyangiki, leswi kumiweke leswi swi tikomba ku ri vumbhoni byo sungula byo tiya bya leswaku ntlhavelo wa kahle wa HIV wu nga kumeka. Hambiswiritano, hlelelo ra vukheta ri le ku endliweni hi nkarhi wo ya eku kandziyiseni.

Ku kambela eka ku ringetela eka ku sirhelela ehenhla ka tinxaka letitsongo ta HIV ta B na E. eDzongeni wa Afrika ku kuma muxaka wa xiyengentsongo xa C. A hi swi tivi loko ntlhavelo wu ta tisa nsirhelelo wihi kumbe wihi wa xiyengentsongo xa C.

Ku nga ri khale hi ta tiva swo tala hi mimbuyelo ya ku ringetela loku. Sweswi, hinkwavo vanhu lava va ringetela ku kambela va le ku engetelebi vutivi bya miri lebyi hi faneleke ku byi vumba no simeka ntlhavelo yo twala ya nsivelo lowu nga na nsirhelrlo.

Ntlhavelo wu tumbuluxiwile hi valavisisi va Yunivhesiti ya Cape Town laha wu nga le ku dyondziweni sweswi eka xiyenge xo sungula eka ku ringeta eka vanhu eBoston eUnited States, eCape Town na le Soweto. Ntlhavelo wutirhisa manghenelo mambirhi, laha vanhu vambirhi va tlhaveriwaka ku va lulamisela kutani ku vumbiwa masocha ya vona ya miri. Eka vangheneleri van'wana, i swiphemu (subunits) swa xitsongwatsongwana swi tirhisiwaka eka swixavisiwa leswi leswaku vanhu va ta va xiphemu xa dyondzoo xo pfumala ku khomiwa hi HIV. Ku rigetela swi le ku endliweni hi ku hlanganela ka South African AIDS Vaccine Initiative (SAAVI) na US National Institute of Allergy and Infectious Diseases (NIAID). Eka lembe leri taka, valavisisi va ta kota ku vula loko ku ringetela loku ku ri ka nkoka ku ya emahlweni. Loko va ya eka goza leri landzelaka (xiphemu xa 2 xa ku ringetela eka vanhu), eka malembe matsongo va nga swi kota ku boha loko ntlhavelo wu tirha.

Mimbuyelo yo sungula eka ku ringetela ka sweswi eThailand yi kombisa ku tshembhisa ka leswaku ntlhavelo wu nga koteka, kambe ku nga ri kusuhi. (langutisa bokisi ku kuma vuxokoxooko byo ringetela)

Sweswi, hi tiva swo tala hi leswi nga tirheki eka ntlhavelo wa HIV ku tlula leswi ngatirhaka. Ntlhanu wa malembe ku fika eka khume laya taka ya tava ya nkoka eka ku hlawula vangwa ra vutivi eka ku vumbiwa ka mintlhavelo ya vuxidzi xa HIV. Swo tshembhisa, mimbuyelo ya sweswi yo ringetela i goza eka tlhelo leyi nga kahle.

Swihlovo: Duerr, A. and J. Wasserheit, L. Corey "HIV Vaccines: New Frontiers in Vaccine Development" *Clinical Infectious Diseases* 43 (2006) http://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/505979 ; Graham, B. and J. Ledgerwood, G. Nabel "Vaccine Development in the Twenty-First Century: Changing Paradigms for Elusive Viruses" *Nature Publishing Group* 86.3 (2009) http://www.nature.com/clpt/journal/v86/n3/pdf/clpt2009128a.pdf ; South African AIDS Vaccine Initiative "Questions and Answers: SAAVI 102/HVTN 073 HIV Vaccine Clinical Trial" (2009); Thomas, C. "Roadblocks in HIV Research: five questions" *Nature Medicine* (2009) http://www.nature.com/nm/journal/v15/n8/pdf/nm0809-855.pdf.

Pfuxeta hi Dr. Linda-Gail Bekker, Xandla xa Mulawuri Desmond Tutu HIV Centre na mulavisi nkulu eka tlhelo ra Cape Town ehansi ka ku ringetela eka ntlhavelo wa Afrika Dzonga.

Minjhekanjhekisano yo tala eka nsivela-mavabyi yi langutisa nsivela-mavabyi yo . leyi I nsivela-mavabyi lowu sivelaka eka vanhu lava nga na vuvabyi kumbe lava nga hava. Swin'wana swa sweswi, nsivela-mavabyi wu nga tshungula - hi marito man'wana, yi hunguta swikombiso swin'wana swa vuvabyi byo tika. Mindzavisiso yo tala yi endliwa eka nsivela-mavabyi leyi. Xitsalwana lexi xi kaela ntsena nsivela-mavabyi yo siveleka.

Swo tala hi mfukuzana ya xivelekelo

Hi Émilie Shuh

Xana i yini mfukuzana ya xivelekelo?

Mfukuzana ya xivelekelo I vito rin'wana ra mfukuzana ya nomu wa xivelekelo. Cervix i xiphemu xa le hansi xa xivelekelo lexi hlanganisaka xirho xa xisati. Muxaka lowu wa mfukuzana wu vumbeka loko tisele ta xivelekelo ti nga ha tirhi kahle naswona ti kula ku tlula mpimo. Swa olova ku sirhelela no tirhisana kahle onge bya ha ku kimiwa.

Mfukuzana ya xivelekelo, mfukuzana yo tivekaka, mfukuzana leyi kumekaka exikarhi ka vavasati eka matiko laya ha hluvukaka. Leswi swi vangiwa hikwalaho ka minongonoko yo valanga yo tirha kahle (ku fana na xikambelo xa Pap smear) ku vona swikombiso ka ha ri na nkarhi naswona ku cinca eka xivelekelo ku nga pfumala ndhawu kumbe ku nga ngheni vaxinuna.

I yini swi vangaka mfukuzana ya xivelekelo?

Ku tluleriwa eka xivelekelo eka 'nghozi ya le henhla' ya tinxaka ta 'human papillo virus (HPV) i ya nkoka eku cinceni timhaka ta xivelekelo leti hundzukaka mfukuzana ya xivelekelo. Vanhu van'wana lava khomiweke hi HPV va susa ku tluleriwa hi voxe ku ri hava swikombiso swo va va hlanganil naswona. Van'wana a va swi endli, naswona leswi I ntiyiso eka vanhu lava hanyaka na HIV na lava va nga na masocha ya miri yo tsana. Xa nkoka, vavasati lava khomiweke hi HIV va tala ku khomiwa hi HPV. Va hlangana na nghozi leyikulu yo khomiwa hi HPV

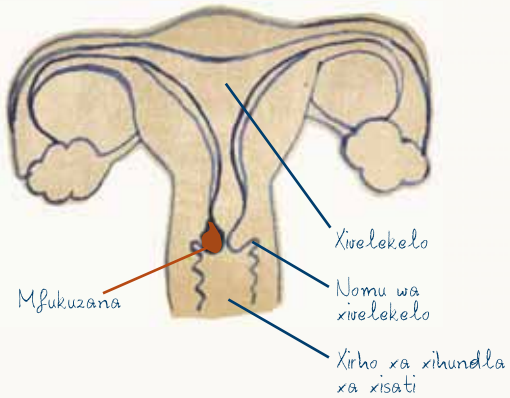

leswi a nga olovangiki ku tshunguriwa naswona swi nga tlhela naswona swi nga va na ku cinca loku nga endlaka leswaku mfukuzana loko ri pela ku ri hava munhu.

Xana i yini HPV?

HPV is xitsongwatsongwana lexi hundzisiwaka hi le ka xirho xa xisati, timhaka ta masangu hi nomu na le ndzhaku hi ku tirhisa ku hlangana ka nhlonge ya swirho swa xihundla. Leswi swi vula leswaku vavanuna va le nghozini leyikulu eka ku khomiwa hi HPV. Ku khomiwa loku ku nga nyika vutshunguri. Ku khomiwa loku ku nga vanga thyaka eka xirho xa xisati kumbe xi hundzuka ti-mfukuzana ta xirho xa xinuna kumbe swiho swa swirho, naswona swi nga hundzisela HPV eka varhandzani va vona. Mani na mani loyi a nga sungula timhaka ta masangu. Ku na 100 wa tinxaka ta HPV. HPV yi fanele ku vanga thyaka, na tinxaka tin'wana ta 'tinghozi ta le henhla', ku katsa tinxaka ta 16 na 18, ku nga vanga mfukuzana. Ntlhavelo ehenhla ka timfukuzana timbirhi swi vanga ntshikelelo eka HPV sweswi ku kona.

Ndlela yin'we ntsena yo vona HPV i ku kamberiwa, xikombiso hi ku tirhisa xikambelo xa Pap smear kumbe HPV. Tanihi boxiweke laha henhla, vanhu va nga tluleriwa va nga swi tivi, kutani ku kamberiwa i

U nga va uri ni mfukuzana ya xivelekelo loko u:

- U huma ngati endzhaku ko endla timhaka ta masangu
- Twa ku vava enhlaneni
- Lahlekeriwa hi ntiko loku nga hlamuselekiki
- Huma thyaka kusuka eka xirho xa xihundla xa xisati

Tsundzuka: Mfukuzana ya xivelekelo yi nga siveriwa kumbe ku tshunguriwa loko yi voniwa hi nkarhi. U nga hlweli, endla Pap smear ya wena namuntlha!

swa nkoka. Sweswi, vaxisati va Afrika Dzonga va nga na ti-Pap smear tinharhu ta mahala eka endlelo ra rihanyo ra mfumo evuton'wini bya vona, ku sungula eka malembe ya 30. Xikambelo lexi xi langutisa tisele leti nga riki tinene eka xivelekelo leti nga onhaka. Mfukuzana ya xivelekelo yi tumbuluka hi ku nonoka, kutani ku kamberiwa nkarhi na nkarhi i swa nkoka. Kambe eka vaxisati lava hanyaka na HIV, mfukuzana ya xivelekelo yi na matimba, kutani loko u ri na HIV u fanele ku endla Pap smear, hambi loko u ri ehansi ka 30 wa malembe hi vukhale.

Ku humelela yini loko u hlangana na swikombiso:

Loko u vilela hi mfukuzana ya xivelekelo yana eka dokodela wa wena kumbe muongori hi xihatla. Va ta ku nyika xikambelo xa Pap smear, lexi nga xiphemu xa ku kamberiwa rihanyo ra manana. Dokodela kumbe muongori u ta kambela nomu wa xivelekelo ku lagutisa swikombiso swa mfukuzana. A swi nge vavi naswona swi teka timinete titsongo. U ta kuma mimbuyelo endzhaku ka mavhiki matsongo. Hi ku landza mimbuyelo, u ta fanela ku vuyela ku kamberiwa endzhaku ka tin'hweti titsongo, kumbe u nga lava vutshunguri. Mfukuzana ya xivelekelo yi nga tshunguriwa hi vuhandzuri ku susa mfukuzana kumbe hi murhi na vuhandzuri kumbe vutshunguri bya phungula (radiation). Vaxisati van'wana va nga tshunguriwa mfukuzana ya vona.

I swa nkoka ku kuma vukorhokeri bya rihanyo swikombiso swi nga si humelela kumb ku nyanya. Kwalomu ka 80,000 wa vaxisati eAfrika lava khomiwaka hi mfukuzana ya xivelekelo lembe na lembe, vo tala va lava nlayiso wa rihanyo ku ri khale naswona yi kurile, vuvabyi lebyi nga tshungulekiki hi nkarhi loko va ya etliliniki. Tsundzuka: u na mfanelo wa rihanyo!

Swihlovo: Batra, P. and E. Shuh "Treatment Action Campaign Policy Position Paper on HPV and Cervical Cancer Prevention in South Africa" *Unpublished* (2009); Denny, L. "Burden and natural history of cervical cancer in Africa" *Conference abstract*; Denny, L. "HPV and cervical disease in HIV infected women" *Conference abstract*: Padian, N. and A. Van de Straten, G. Rmjee, et al. "Diaphragm and lubricant gel for prevention of HIV acquisition in southern African women: a randomized controlled trial" *The Lancet* 370 (2007); Winer, R.L. and J.P. Hughes, F. Qinghua, et al. "Condom use and the risk of genital human papillomavirus infection in young women" *The New England Journal of Medicine* 354 (2006).

Hilaha u nga tisirhelelaka:

- Kuma Pap smear. Xikambelo lexi xo olova xi ta kuma swiyenge swa le kusuhi eka mfukuzana ya xivileko leswaku xi ta tshunguriwa.
- Tirhisa khondomu nkarhi hinkwawo, na ku yi tirhisa kahle leswaku yi nga rheti kumbe ku buluka. Ku tirhisiwa khondomu nkarhi hinkwawo swi hunguta ku khomiwa hi HPV. Minsiha ya le xikarhi ka mahahu na swirhetisi a hi ndlela leyi faneleke yo sivela ku tluleriwa.
- Tirhisa (dental dam) eka timhaka ta masangu ta xinomu.
- Hunguta nhlayo ya vanghana va timhaka ta masangu.
- Yimisa no mangala ku xanisiwa ka timhaka ta masangu tihi na tihi.
- Tiva xiyimo xa wena xa HIV. Vamanana lava nga na HIV va le nghozini ya mfukuzana ya xivelekelo.
- Tshika ku dzaha. Ku dzaha swi engetela ku khomiwa hi mfukuzana.
- Kombela ntlhavelo wa HPV. Ntlhavelo lowu wuntshwa wu nga sivela vanhwanyana na tintombhi ku suka eka xitsongwatsongwana xa HPV lexi vangaka mfukuzana ya xivelekelo. Ntlhavelo wu tirha ku antswa loko wu nyikiwa ku nga si sunguriwa timhaka ta masangu. Sweswi yi kumeka ntsena eka xiyenge lexi nga riki xa mfumo.

Xitsalwana xi hleriwile hi Phurofesa Lynette Denny, Yunivhesiti ya Cape Town na Mutivi Nkulu eXibedlhele xa Groote Schuur.

Xana i yini a pap smear?

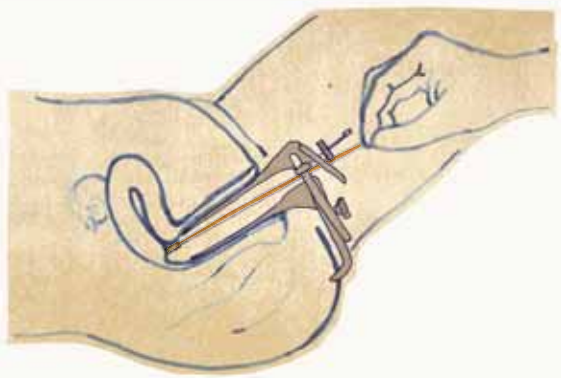

Muongori kumbe dokodela u ta hlengeleta swikombiso swa thixu ku suka eka nomu wa xivelekelo kutani a xi rhumela ku ya kamberiwa. U ta kumba mimbuyelo endzhaku ka mavhiki matsongo. A swi vavi, swi teka timinete titsongo naswona swi nga ponisa vutomi bya wena!

Ntlhavelo lowu yimisa mfukuzana ya xivelekelo

Hi Émilie Shuh

Ntlhavelo wa HPV wu nga sivela ku fika eka 70% ya timhangu ta mfukuzana ya xivelekelo eka sub-Saharan Afrika, laha yi dlayaka vaxisati vo tala ku tlula muxaka wun'wana wa mfukuzana. Loko ntlhavelo wu ponisa vutomi byo tala, hikwalaho ka yini wu nga kumeki eka endlelo ra rihanyo ra mfumo?

Mfukuzana ya xivelekelo i vuvabyi lebyi sivelekaka no tshunguleka. Yi nga siveriwa hi ku tirhisa ntlhavelo na minongonoko yo langutisa hi vuenti naswona ya tshunguleka loko yi kumiwa hi nkarhi no lawuriwa kahle. eAfrika Dzonga kwalomi ka 7,000 wa vaxisati va khomiwa hi mfukuzana ya xivelekelo lembe na lembe. Magidi-gidi ya lova hikwalaho ka mfukuzana leyi nga voniwiki hi nkarhi na/kumbe ku tshunguriwa kahle. Leswi i ntiyiso eka vaxisati va swisiwana na lava tshamaka ematiko xikaya, tanihi leswi ku kuma vukorhokeri bya rihanyo swi nga tshikeleriwaka hi swiphiqo swa swifambo, ku durha na mpfumaleko

Xifaniso hi malwandla ya The Bigger Picture / Panos.

wa vutivi bya vuvabyi. Xiphemu xo nyanya, hakanyingi mfukuzana leyi yi khumbha vaxisati va malemba ya le xikarhi ka 35 na 55 (eku sunguleni vaxisati lava hanyaka na HIV), loko va ri na nkoka eka ntshamiseko wa vaaki na ikhonomi eka mindyangu ya vona.

Hi fanele ku nghenisa ntshikelelo eka GlaxoSmithKline (GSK) na Merck Sharp & Dohme (MSD) ku hunguta minxavo eka mirhi ya sivela mavabyi eka mfukuzana ya vona.

Mirhi yinytshwa ya nsivela-mavabyi (Gardasil® na Cervarix®) ku sivela mfukuzana ya xivelekelo ya kumeka eka vaxisati va Afrika Dzonga. Sweswi, leswi swi nyikiwa ntsena eka xiyenge lexi nga riki xa mfumo. Tikhamphani ta mirhi ti nga koxa minxavo ya le henhla eka mirhi yintshwa ku fana na leyi eka milawu ya mfanelo wo sirhelela. Milawu leyi yi endleriwe ku vona leswaku tikhamphani ti nga endla mali leyi ti yi vekiseke leyi endliwaka. Kambe ku na swivilelo swa leswaku tikhamphani tin'wana ti endla mali yo tala ku tlula leyi ti yi vekiseke.

Ku engetela, matiko yo fana na Afrika Dzonga ya tekiwa ya fumile swinene ku va ya kuma mpfuneto wa mali ku suka eka mintlawa yo fana na GAVI (the Global Alliance for Nsivela-mavabyi na Immunisation). Leswi swi vula leswaku mfumo wa Afrika Dzonga wu ta hakelo nxavo wa le henhla loko va ntlhavelo ku va kona eka xiyenge xa mfumo. I ku kayakaya ko fana eka ku kotekaka loku hi ku voneke eka nkarhi lowu hundzeke hi ti-antiretroviral (ti-ARV) naswona sweswi ku langutiwa hi ndlela ya vumbirhi ti-ARV na murhi wa HPV. Ntlhavelo wu tirha hi ku sivela tinxaka ta HPV leyi kumekaka eka murhi. Yi nga tlhela yi nyika nsirhelelo wun'wana eka mintshikelelo yin'wana ya xitsongwatsongwana lexi nga kumekiki eka murhi. Nsivela mavabyi wu tirha kahle ku nyikiwa vaxisati loko va va nga si sungula timhaka ta masangu. Hikwalaho ku ringanyetiwa eka vanhwana lava nga na 12 wa malembe hi vukhale. Murhi wu nyikiwa hi mintlhavelo yinharhu evokweni, eka tsevu wa tin'hweti. Ku ringatnyetiwa leswaku murhi wa HPV wu nga sivela kwalomu ka 70% ya timhangu ta mfukuzana ya xivelekelo esub-Saharan Afrika. Kambe, ku na swirhalanganyi eku nghenisiweni ka murhi wa HPV eka endlelo ra nhlayiseko wa mirhi ta Afrika Dzonga.

Swihlovo: Anorlu, R.I. "Cervical cancer: the sub-Saharan African perspective" *Reproductive Health Matters* 16.32 (2008); Cancer Research UK "Cervical Cancer Vaccine" (2008) http://www.cancerhelp.org.uk; Harries, J. et al. "Preparing for HPV vaccination in South Africa: Key challenges and opinions" *Vaccines* 27 (2009); Munoz, N. and F. Bosch, X. Castellsague, et al. "Against which human papillomavirus types shall we vaccinate and screen? The international perspective" *International Journal of Cancer* 111 (2004); World Health Organization " Human Papillomavirus and Cervical Cancer: Summary Report, South Africa" (2007).

Swirhalanganyi eka ku hangalasa ntlhavelo wa HPV

- **Mpfumaleko wa vulemukisi bya HPV na mfukuzana ya xivelekelo.**
- **Mpfumaleko wa vutivi na hilaha ntlhavelo wu tirhaka eka vanhu lava nga na HIV.** Ndzavisiso wu le ku endliweni, kambe mahungu a ya si kumeka. Mimbuyelo yinharhu yi tava ya nkoka loko murhi wu tivisiwa eka xiyenge xa mfumo xa nhlayiso wa rihanyo, hi ku langutisa nhlayo ya le henhla ya HIV laha tikweni.
- **Mpfumaleko wa rhijisitara ya tiko ya mfukuzana eAfrika Dzonga.** Leswi i swa nkoka ku landzelerisa nhlayo ya timhangu ta mfukuzana etikweni ku pfuna loko murhi na ku nghenelela kun'wana ku tirha.
- **Madurhelo ya murhi.** Swi durha R2,100-R2,310 eka mimpimo yinharhu leyi lavekaka. Minjhekanjhekisano yi le ku endliweni na tikhamphani ta mirhi ku kuma ku hunguteriwa minxavo eAfrika Dzonga. Khamphani yin'we, GlaxoSmithKline (GSK) yi pfumerile ku hunguta nxavo ku ya eka R450 hi ntlhavelo. Loko ku hungutiwa ka nxavo lowu wu amukeriwa, murhi wa ha durha eka ma-Afrika Dzonga vo tala na le ka mfumo wa Afrika Dzonga. Ku ta tlhela ku va na tihakelo leti khumbhaka ku tumbuluxa nongonoko wa ntlhavelo, ku yisa ntlhavelo no valanga vanhwana lava tlhaveriweke eka ntshikelelo wo leha kumbe timhaka ta vuhlayiseki tanihi leswi ku nga murhi wuntshwa.
- **Mpfumaleko wa vukondleteri exikarhi ka mintlawa leyi khutazaka swiboho swa rihanyo.** Ku nyika murhi wuntshwa lowu swi ta tisa mintlawa ku va nyandza yin'we eka vanhu lava nga si tshamaka va tirha swin'we khale. Hakanyingi mintlhavelo yi nyikiwa ticence na vana, kambe ntlhavelo lowu wu kongoma eka vantshwa na vabvana.
- **Ku koteka ka minongonoko ya mphakelo.** I ntirho wo tika ku vona leswaku mimpimo yinharhu ya nyikiwa eka waxisati un'wana na un'wana wa Afrika Dzonga tanihi leswi swi lavaka ku landzeleriwa, swi endliwe swi tika eka tindhawu leti pfumalaka switirhisiwa laha vatirhi va rihanyo va hlulekaka ku valanga vavabyi va vona. Ku tivisa ntlhavelo swi nga tisa ntshikelelo eka endlelo ra mfumo leri tikeriiwaka.
- **Xilaveko xo ya emahlweni eka ku langutisisa hi vuenti eka nomu wa xivelekelo (xik. Pap smear).** Ntlhavelo wu ta hungutiwa kambe a wu nge herisi nghozi ya mfukuzana ya xivelekelo. Leswi i mhaka ya leswaku a hi vaxisati hinkwavo lava nga tlhaveriwaka, naswona ntlhavelo wu langutisa ntsena eka mintshikelelo ya ntolovelo ya HPV. Swi teka 10-20 wa malmbe ku va mfukuzana ya xivelekelo yi vumbeka endzhaku ko khomiwa hi HPV (hambi ku ri HIV), leswaku vaxisati va ha ta lava Pap smears eka nkarhi lowu taka.

MAHUNGU *ya marhavi*

Ndyangu wa ka Zihlangene hi Mhawuri 2009, ku nga si nghenelela TAC na minhlangano yin'wana.

Ndyangu lowutsongo wa Zihlangene, leyi nga nga 13 wa vanhu.

Mininjhere wa mapulanelo Manana Xavuka na Mrs. Zihlangene. Swifaniso hinkwaswo hi Tandeka Vinjwa.

Xiviko xa mindyangu ya vusweti eMcobothini, Lusikisiki

Hi Tandeka Vinjwa, Vuhlanganisi bya Pholisi na Ndzavisiso, TAC – Lusikisiki

TAC Lusikisiki Community Health Advocates yi kume ndyangu wa 13 wu tshama eka yindlo yin;we loko va ri karhi va endla pfhumbha ro famba yindlo hi yindlo eka timhaka to khumba ikhonomi ya vaaki. Ndyangu wa ka Sihlangene wu tshama elokhixini ra Mcobothini, kwalomu ka 3 km ku suka eLusikisiki. Loko TAC yi kuma ndyangu, nsati na nuna a va nga tirhi naswona a va hlayisa nhungu wa vana na vatukulu vanharhu.

A va hanya hi mudende wa vana wa vana va vona vambirhi. Un'we wa vana u lamarile kambe u langutiwile a nga ringanelangi ku kuma mpfuneto wa swa timali tanihi leswi manana wa yena a ri hava Pasi ya Afrika Dzonga. I vana vanharhu lava nghenaka xikolo.

Hi ku hlamula eka xiyimo xa ndyangu lowu, TAC Lusikisiki yi komberile ku pfuniwa ku suka eka minhlangano na vanhu. Xitori xa vona xi yisiwe eka nhlengeletano wa muganga wa huvo ya AIDS. Minhlangano yo tala yi nyikile mpfuneto hi xihatla eka ndyangu, leswi pfuneke ku antswisa swin'wana swa swilaveko swa vona ku fana na swakudya na minkumba. Ndzawulo ya Timhaka ta Xikaya yi tlhela yi nyikela hi pasi eka manana na n'wana loyi a lamaleke, leyi nga ta pfuna ku kuma mali ya mudende. Tatana wa ndyangu u thoriwile eka Mzintlava Quarry.

Xitori lexi xi hi tsundzuxa xi hi tsundzuxa hi vusweti lebyi tshikelelaka magidi-gidi ya mindyangu eAfrika Dzonga, na timhaka ta swa nawu na mintirho leswi va hlanganaka na swona eka timhaka ta ikhonomi. Ntirho wa le handle hi TAC na minhangano yin'wana ya lavekaka ku endlela ku pfuna mindyangu leyi na nseketelo leyi lavekaka.

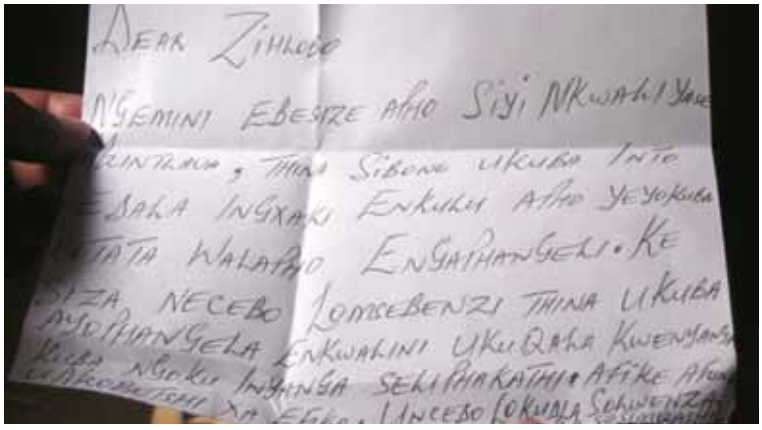

Equal Treatment's Crossword Puzzle

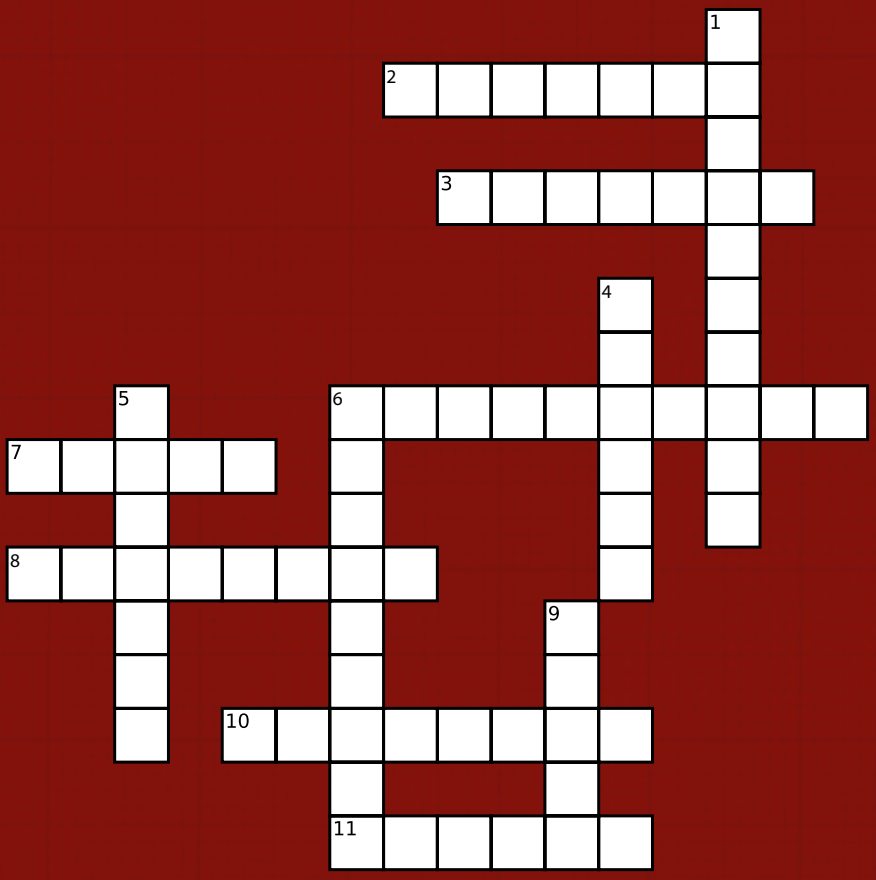

We will give a R200 Pick n Pay gift voucher to the first crossword drawn from a hat with all the correct answers. The answers can be found in this issue of *Equal Treatment*.

Winners from previous issues:
ET 27– *Social Grants* winner is Miss Linoiwe Nolovu
ET 28 – *Side Effects and Adherence* winner is Miss N.J. Mnyali
ET 29 – *Resources for Health*: no winning entries
ET 30 – *Women and Men* winner is David Poole

Congratulations to all our winners!

Fax or post your completed crossword, with your name, address and contact number.
Address: Equal Treatment, PO Box 2069, Cape Town 8001
Fax: 021 422 1720

Across

2 A sugar pill with no active ingredients

3 If participants in a trial do not know whether they are getting the real pill or the placebo, we say that the study has been _____.

6 ____reviews or 'meta-analysis' of trials are studies that combine the results of several studies.

7 Someone who promotes medicines that have not been tested properly.

8 Early results from an HIV vaccine trial in ____ recently made headlines across the world.

10 The most common cancer diagnosed among women living in developing countries.

11 In phase I trials researchers aim to establish the____ of a medicine.

Down

1 The World Health Organisation recently warned that ____ cannot cure HIV, TB, malaria or flu.

4 Vaccines teach your ____ system how to fight an infectious disease before you come into contact with it.

5 The medicine artemisinin is used is used to treat____.

6 ASASA stands for the Advertising ____ Authority of Southern Africa.

9 The substance digoxin is commonly used to treat ____ disease.

“GET INFORMED GET INVOLVED!”

KNOW THE FACTS ABOUT HIV

MAKE A DIFFERENCE FOR YOURSELF AND YOUR COMMUNITY

WATCH SIYAYINQOBA BEAT IT! THURSDAYS 1:30 PM SABC 1

BE A WINNER! Send a FREE Please Call Me to 079 706 4190.
Then watch the show to see if you’ve won!

SIYAYINQOBA BEAT IT!

PROTECT YOURSELF
PROTECT OTHERS